

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

प्रस्तुत शोध मूलतः नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा बहुमुखी प्रतिभाको रूपमा स्थापित व्यक्तित्व खेमराज केशवशरणद्वारा लिखित 'मानवता' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । यो महाकाव्य विक्रम सम्बत् २०६२ सालमा शरणागति अन्तर्राष्ट्रिय आध्यात्मिक केन्द्रद्वारा प्रकाशित कृति हो । यसमा जीवन र जगतका वास्तविक यथार्थको अध्यात्म चेतनाका माध्यमबाट उद्घाटन गरी मनुष्यलाई सत्मार्गमा लाग्न अभिप्रेरित गरिएको छ । पूर्वीय काव्य चिन्तनको मान्यता अनुरूप सिर्जना गरिए तापनि यसमा त्यसका कतिपय नियमहरूको पालना नभएको अवस्था पनि छ, जसको परीक्षण आवश्यक छ । महाकाव्यमा पद्यलयात्मक शास्त्रीय छन्दका ५१० श्लोकलाई १६ सर्गमा विभाजन गरिएको छ । यस दृष्टिले यो मझौला आकारको महाकाव्यका रूपमा देखा पर्दछ ।

महाकाव्य के हो ? कस्तो रचना महाकाव्य बन्छ, र यसको विधागत स्वरूप कस्तो हुन्छ, भन्ने बारे सैद्धान्तिक मान्यताहरूको निरूपण गर्दै यस शोध कार्यमा 'मानवता' महाकाव्यलाई महाकाव्यात्मक तत्त्वहरूका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरी यसको कृतिपरक मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरिएको छ । त्यस क्रममा महाकाव्यकार केशवशरण उपाध्यायको जीवनी र व्यक्तित्वको संक्षिप्त चिनारी पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.२ समस्या

महाकाव्यात्मक तत्त्वहरूका आधारमा विश्लेषण गर्दा केशवशरण उपाध्यायको 'मानवता' कस्तो महाकाव्य ठहरिन्छ, भन्ने जिज्ञासा नै यस अध्ययनमा प्रमुख शोध समस्याका रूपमा रहेको छ । यस मूल जिज्ञासासँग सम्बद्ध शोध प्रश्नहरू निम्नानुसार रहेका छन् –

क) केशवशरण उपाध्यायको जीवनी र व्यक्तित्व कस्तो रहेको छ ?

ख) महाकाव्य तत्त्वहरूका आधारमा 'मानवता' महाकाव्यको महाकाव्यत्व कस्तो देखा पर्दछ ?

ग) मानवता महाकाव्यका मुख्य महाकाव्यात्मक प्रवृत्ति के हुन् ?

१.३ उद्देश्य

कवि केशवशरण उपाध्यायको 'मानवता' महाकाव्यलाई महाकाव्यात्मक तत्त्वहरूका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्ने प्रमुख उद्देश्य यस शोधमा लिइएको छ जसलाई निम्न लिखित बुँदाहरूद्वारा थप स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

- क) केशवशरण उपाध्यायको संक्षिप्त जीवनी र व्यक्तित्वको अनुशीलन गर्ने,
- ख) महाकाव्य तत्त्वहरूका आधारमा 'मानवता' महाकाव्यको महाकाव्यत्वको विश्लेषण गर्ने,
- ग) मानवता महाकाव्यका वैचारिक प्रवृत्तिहरू केलाउने ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रस्तुत शोध केशवशरण उपाध्यायको 'मानवता' महाकाव्यमा केन्द्रित रहेको हुँदा 'मानवता' महाकाव्यका विषयमा यस पूर्व भए गरेका अध्ययनहरूको विवरण तथा समीक्षा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यस महाकाव्यका विषयमा यसै मानवता महाकाव्यको भूमिकामा बाहेक अन्यत्र कुनै समीक्षा नभएकोले यहाँ केवल महाकाव्यका भूमिकामा विद्वान्हरूले लेखेका समीक्षात्मक कथनलाई मात्र यहाँ समीक्षात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ –

परिच्छेद दुईमा केशव शरणको जीवनीको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । वि.सं. २०५२ सालमा केशव न्यौपानेले गरेको 'केशव शरणको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व' विषयक अनुसन्धानमा केशव शरणको पूर्ण जीवनी नसमेटिएको र हालसम्मको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व समेट्नकालागि 'खेमराज केशव शरणको जीवनी र काव्ययात्राको अध्ययन नामक शीर्षक दिएर केशव शरणका बारेमा अध्ययन गरिएको छ ।

मानवता महाकाव्यको भूमिकामा राष्ट्रकवि माधव घिमिरेले “कविको प्रमुख उद्देश्य पूर्वीय दृष्टिबाट मानवतालाई परिभाषित गर्नु, काव्यरसले परिप्लावित पार्नु र जीवनमा उतार्नु रहेको छ” भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् (भूमिका 'ख' २०६२) । यस आधारमा हेर्दा घिमिरेले मानवता महाकाव्यलाई पूर्वीय सिद्धान्तमा आधारित मानवता सम्बन्धी विषयवस्तुको अवलम्बन गरिएको र जीवन रसहरूलेयुक्त महाकाव्यको रूपमा चिनाएका छन् ।

माधव भट्टराईले 'मानवता महाकाव्य' नामक शीर्षकको दोस्रो भूमिकामा प्रस्तुत गरेको अभिव्यक्ति यस प्रकार रहेको छ - “केवल नेपाली समाज मात्र यसको केन्द्रविन्दु नभई सिङ्गो विश्वपरिवेशको झलक यसमा पाइन्छ । त्यसो भए तापनि नेपाली राष्ट्रियताको आस्था शुद्ध पार्न र मातृभूमि नेपालप्रतिको प्रेम र सम्मान व्यक्त गर्न काव्यकार चुक्नु भएको छैन” (भूमिका 'ग' २०६२) । माधव भट्टराईको यस भनाइमा विषयवस्तुगत व्यापकताको वर्णन भएको पाइँदैन बरु प्रभावपरक अभिव्यक्ति रहेको छ । यो दृष्टिकोण घिमिरेको भन्दा व्यापक रहेको छ ।

स्वामी प्रपन्नाचार्यले 'मानवता महाकाव्य मेरो दृष्टिमा' नामक शीर्षकको तेस्रो भूमिकामा दिएको अभिव्यक्ति यसप्रकार रहेको छ : “मालिनी छन्दमा वस्तुनिर्देशात्मक मङ्गलाचरणबाट 'मानवता' महाकाव्यलाई प्रारम्भ गरेर हिमाली छन्दको मनोहर छटा प्रदर्शन गर्दै विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्ने प्रयास कविवरज्यूको आफ्नै विशेषता हो । शब्दावलीको छटामाधुर्य र सौन्दर्यका पुलिनमा 'मानवता' महाकाव्य सजिएको छ”(भूमिका 'छ' २०६२) । प्रपन्नाचार्यको यस दृष्टिकोणमा बढी प्रभावपरकता र महाकाव्यको सूक्ष्म वर्णन भन्दा स्थूलवर्णन ज्यादा भएको छ । यिनको अध्ययन माधव भट्टराईको भन्दा व्यापक रहेको छ ।

मोदनाथ प्रश्रितले 'मानवता महाकाव्य राष्ट्र उद्बोधक नयाँ महाकाव्य' नामक शीर्षकको चौथो भूमिकामा दिएको अभिव्यक्ति यस प्रकार रहेको छ : “महाकाव्यको प्रमुख क्षेत्र वर्तमान नेपाल राष्ट्र हो भने मूल समस्या बन्धु संहारकारी ध्वंसात्मक गृहयुद्ध हो । देशभक्त मानवतावादी स्वाभिमानी विद्वान् कविको अन्तर्वेदनाबाट जन्मेको प्रस्तुत महाकाव्य नेपाली जनतालाई महाविनाशकारी निर्मम युद्धको असह्य पीडाबाट मुक्त गर्ने लक्षमा केन्द्रित छ”(भूमिका 'य') । मोदनाथ प्रश्रितको यस दृष्टिकोणमा सतचालीस(४७) साल पछिका युद्ध र आन्दोलनको वर्णनको प्रभाव परेको देखिन्छ । महाकाव्यका अन्य विषयमा उनको ध्यान पुगेको देखिँदैन । उनको यो दृष्टिकोण पूर्ववर्तीहरूको भन्दा सङ्कुचित रहेको देखिन्छ ।

लक्ष्मीकान्त पन्थीले 'काव्यं यशोवर्द्धनम्' नामक शीर्षकको पाँचौ भूमिकामा संस्कृतमा श्लोकबद्ध रूपमा दिएको अभिव्यक्तिको नेपाली भाव यस प्रकार रहेको छ : “नेपालमा गुरु खेमराजद्वारा रचिएको अलौकिक आनन्ददायक, सुन्दर, एउटा मात्र शुभलक्ष्य शान्ति प्राप्त गर्ने उद्देश्य 'मानवता' काव्यले लिएको छ । यो काव्य करुण रसयुक्त मानवताको अभिव्यक्ति रहेको र

सद्भावना जगाउने खालको छ । यसलाई पूर्ण रूपले श्रद्धापूर्वक अध्ययन गर्नेहरूले मात्र ज्ञानरूपी अमृत पान गर्ने छन्”(भूमिका ‘व’ २०६२) । यस दृष्टिकोणमा पन्थीको अत्युक्तिपूर्ण, प्रभावपरक र भावनात्मक दृष्टिकोण रहेको देखिन्छ । पन्थीको यो दृष्टिकोण प्रपन्नाचार्यको भन्दा संकुचित र अन्य उपर्युक्त विद्वान्हरूको भन्दा केही व्यापक रहेको छ ।

खेमराज केशवशरणले ‘आफ्ना दुईशब्द’ नाम शीर्षकको छैटौँ भूमिकामा दिएको अभिव्यक्ति यसप्रकार रहेको छ : “व्यक्ति बनिदिँदा अन्ततः त्यो विश्व निर्माणकै सूक्ष्म थालनी भै रहेको हुन्छ । त्यसैले व्यक्तिले म सानो छु भन्ने हीनताबोधबाट कहिल्यै ग्रस्त बन्नु हुँदैन । मानवले आफ्नो मूल वैशिष्ट्य सम्झन सकोस् र त्यसद्वारा विश्वमा शान्तिस्थापना गर्न मद्दत पुऱ्याओस् भनी गरिएको विश्वजनीन अपील नै यस कृतिको सारसन्देश हो”(भूमिका :‘ष’ २०६२) । यस दृष्टिकोणमा व्यक्ति असल र शिक्षित भए विश्वनिर्माण हुने र शान्ति प्राप्त हुने विश्वास रहेको देखिन्छ ।

माथि प्रस्तुत गरिएका सम्पूर्ण पूर्वकार्यहरूका आधारमा भन्नुपर्दा कवि केशवशरण उपाध्यायका विषयमा विधातात्त्विक हिसाबले सूक्ष्म र विस्तृत अध्ययन भएको पाइँदैन । यस पूर्व जे जति कार्य भएका छन् ती सबै समस्त प्रभावपरक टिप्पणीमूलक छन् । अतः यस अध्ययनमा उनको जीवनी र व्यक्तित्वको पाटो सहित महाकाव्यका तत्त्वहरूका आधारमा ‘मानवता’ महाकाव्यको विशिष्ट अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.५ औचित्य र महत्त्व

कवि केशवशरण उपाध्यायका ‘मानवता’ महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन गरी महाकाव्यात्मक तत्त्वहरूका आधारमा यसको मूल्याङ्कन गर्नु नै यस शोधको औचित्य हो । महाकाव्य सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषण गर्न चाहने तथा केशवशरण उपाध्यायका बारेमा जानकारी लिन चाहने जिज्ञासु पाठकहरूका लागि समेत यो उपयोगी र महत्त्वपूर्ण हुने छ ।

१.६ सीमा

कुनै पनि शोधलाई विषय केन्द्रित भएर अध्ययन गर्नका लागि निश्चित सीमा निर्धारण गर्नु पर्दछ । पूर्वीय काव्यसिद्धान्तका तत्त्वका आधारमा मात्र मानवता महाकाव्यको विश्लेषण गर्नुका साथै समकालिकता, पात्र विधान, आलङ्कारिकता, वातावरण विधान, तुलनात्मक अध्ययन तथा

पाश्चात्यकाव्य सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्न नसक्नु यस शोध कार्यको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

यस शोधका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री मूलतः पुस्तकालयीय स्रोतबाट र मानवता महाकाव्य तथा मानवता महाकाव्यको भूमिकाबाट जुटाइएको छ ।

१.७.२ अर्थापन प्रक्रिया

शोधका विभिन्न चरणहरू मध्ये अर्थापन पनि एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया हो । यस महाकाव्यको अर्थापन लागि वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक तथा कृतिपरक अध्ययन पद्धतिलाई अङ्गीकार गरिएको छ ।

१.७.३ विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत शोध कार्यमा सामग्री विश्लेषणका क्रममा समस्या 'क' को समाधानका लागि जीवनीपरक समालोचना पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । त्यसै गरी समस्या 'ख' महाकाव्य विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेकाले अध्याय दुईमा गरिएको महाकाव्य सम्बन्धी पूर्वीय मान्यताको विवेचनबाट प्राप्त महाकाव्यका विधा तत्त्वका आधारमा बनाइएको छ । यस सन्दर्भमा सर्गात्मकता, पात्रविधान, कथावस्तु(महत् अर्थ, सुगठित, सन्धि सङ्गठनात्मक, प्राकृतिक वर्णन, विजयापेक्षी नायक र उपयुक्त साधनको प्रयोग), उद्देश्य(चतुर्वर्गको चित्रण, पाठकापेक्षी, धर्म, संस्कृति र शिक्षाउन्मुख), अलङ्कृत भाषाशैली, रसयुक्तता, लयात्मकता, विशालकायिकता तथा नामकरणलाई विधातात्त्विक मूल्याङ्कनको आधार बनाइएको छ । यसैगरी समस्या 'ग' को समाधान आगमनात्मक पद्धतिबाट गरिएकाले कुनै खास सिद्धान्तलाई आधार बनाउने भन्दा पनि महाकाव्यको अध्ययन गर्दै जाँदा देखा परेका विषयगत एवम् वैचारिक प्रवृत्तिहरूको निरूपण गर्ने काम भएको छ ।

१.८ शोधकार्यको रूपरेखा

क) परिच्छेद एक : शोध परिचय

ख) परिच्छेद दुई : खेमराज केशवशरणको जीवनी र काव्ययात्राको अध्ययन

- ग) परिच्छेद तिन : महाकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप
- घ परिच्छेद चार : मानवता महाकाव्यको विश्लेषण
- ङ) परिच्छेद पाँच : मानवता महाकाव्यका काव्यगत प्रवृत्तिहरू
- च) परिच्छेद छ : उपसंहार

खेमराज केशवशरणको जीवनी र काव्ययात्राको अध्ययन

२.१ जीवनी

खेमराज केशवशरण निम्न स्तरीय जीवनीबाट उच्च स्तरमा पुग्न सफल व्यक्तित्व हुन् । केशव न्यौपानेले गरेको 'खेमराज केशव शरणको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' (२०५२)मा केशव शरणको जीवनी पूर्ण रूपमा समेटिएको छैन । केशव शरणले हालसम्म अन्य विभिन्न कार्यकासाथै कृतिहरू प्रकाशन र प्रकाशोन्मुखमा ल्याएका छन् । 'मानवता महाकाव्य' (२०६२) जस्तो महाकाव्यात्मक कृति पनि २०५२ साल पछि प्रकाशन गरेको हुँदा यी सम्पूर्णलाई समेट्न सङ्क्षेपमा 'खेमराज केशव शरणको जीवनी र काव्ययात्राको अध्ययन' परिच्छेद दुई छुट्टै प्रस्तुत गरी उनको जीवनीलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रष्ट पारिएको छ –

२.१.१ जन्म र जन्मस्थान

खेमराज केशवशरण उपाध्यायको जन्म वि.सं. १९९४ साल कार्तिक २५ गते कोशी अञ्चल मोरङ जिल्ला जाँते गा.वि.स. वडा नं. ३ साम्लिङ गाउँमा वत्स गोत्रीय उपाध्याय ब्राह्मण परिवारमा पिता तारानिधि उपाध्याय तथा माता द्रुपदादेवी दाहालका तेस्रो सन्तानका रूपमा भएको हो (काव्यकार केशवशरणबाट प्राप्त जानकारी) । मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मिएका खेमराज केशवशरणका पिता विद्वान् पण्डित थिए । आफ्नो गाउँ ठाउँ र जिल्ला वरपरका क्षेत्रमा उनको नाम ज्यादै चर्चित थियो । उपाध्याय दम्पतीका चार सन्तान (दुई छोरा, दुई छोरी) मध्ये हैजाको कारण जेठा छोराको एक वर्षको उमेरमा मृत्यु भए पछि हाल उनका एक दिदी र एक बहिनी मात्र रहेका छन् । उनको न्वारानको नाम 'खडानन्द' थियो भने उनलाई सानो गोठाले जीवनमा 'साने'को नामले उनका साथी तथा छिमेकीहरूले बोलाउने गर्दथे । केशवशरण हाल आफ्नो विद्वता र उदार व्यक्तित्वका कारण 'आचार्य श्री खेमराज केशवशरण'को नामले चर्चित रहेका छन् (न्यौपाने, २०५२, पृष्ठ ३) ।

२.१.२ बाल्यकाल

बाल्यकाल मानव जीवनको प्रथम चरण हो । यस अवस्थामा बालकले प्राप्त गरेको पारिवारिक सद्भाव र सामाजिक वातावरणका आधारमा उसको भविष्य निर्धारण हुन्छ । बाल्यावस्थामा जुनसुकै व्यक्ति पनि निश्छल र निष्कलङ्क देखिन्छ । परिवारको गरिवीका कारण गाउँ छोडेर प्रवाशिन बाध्य भएको केशवशरणको बाल्यकाल भारतको आसाममा बित्यो । आफ्ना पिताका साथ अढाई वर्षको उमेरमा प्रवासिएका केशवशरणले दरङ्ग जिल्लाको ब्रह्मपुत्रतटवर्ती गमीरी गाउँको सुन्दर प्राकृतिक वातावरणमा धार्मिक संस्कारका साथ आफ्नो बाल्यकाल बिताएका थिए । शान्त र सरल स्वभावका उपाध्याय ज्यादै मिलनसार र दयालु पनि थिए । केशवशरणको बाल्यकाल विभिन्न धार्मिक स्थलहरूको भ्रमण, गाईगोठालो, घरको काम धन्दा र विहान वेलुका पूजापाठ एवं संस्कृत शिक्षा अध्ययन गरी रमाइलोसँग बित्यो । त्यस क्रममा उनले जङ्गलको रमणीय प्राकृतिक वातावरणसँग मितेरी गाँस्दै डण्डीबियो र फुटबल खेलेर आफ्ना दौतरी साथीहरूका साथमा बिताएको जानकारी पाइन्छ (न्यौपाने, २०५२, पृष्ठ ४) ।

२.१.३ शिक्षा दीक्षा

शिक्षा हरेक मानिसको चेतना वृद्धिको अर्थात् ज्ञान प्राप्तीको माध्यम हो । खेमराज केशवशरणले सामान्य अनौपचारिक शिक्षा आफ्नै भिनाजु जनार्दन पोखेलबाट प्राप्त गरे । आठ वर्षको उमेरमा ब्रतबन्ध गरिदिएर पिता तारनीधिले वेदाध्ययनको थालनी पनि आफ्ना ज्वाइँ पोखेलबाट नै गराए र यिनलाई गायत्री मन्त्र सुनाउने काम पनि जनार्दन पोखेलले नै गरेका थिए । औपचारिक शिक्षाको प्रारम्भ भने राकाचन्द्र संस्कृत टोलबाट भयो । मध्यमा सम्मको अध्ययन पश्चात् उनले गुवाहाटीस्थित मुनिकुलाश्रम वैदिक विद्यापीठबाट व्याकरणमा तीर्थ र शास्त्री परीक्षा उत्तीर्ण गरे । बाल्यकालदेखि नै भगवान्का परम भक्त उपाध्यायले गोहाटीको पढाइ सकेर उच्च शिक्षा अध्ययनको लागि वाराणसी तर्फ लागे । त्यहाँ उनले भगवत् भक्ति र नित्य सत्सङ्गका साथ साहित्याचार्य सम्मको अध्ययन पुरा गरे । यसक्रममा उनले अंग्रेजीतर्फ इलाहाबाद बोर्डबाट हाइस्कूल र इन्टरमिडिएट सम्मको अध्ययन पुरा गरे (न्यौपाने, २०५२, पृष्ठ ५-८) ।

तीव्र बुद्धि र पढाइप्रति लगाव भएका कारण उनले छोटो समयमा नै एक पछि अर्को गर्दै सफलताका पाइलाहरू अगाडि बढाउँदै गए । उनको विशिष्ट क्षमता र प्रतिभा देखेर उनका साथीभाइ तथा गुरुहरू समेत उनीबाट ज्यादै प्रभावित थिए । आफ्नो अध्ययनकालमा उनले पूर्वीय अध्यात्म दर्शनका धेरै विषयको ज्ञान प्राप्त गरेका थिए(काव्यकारबाट प्राप्त जानकारी) । जसले गर्दा

उनी आजसम्म पनि विद्वान् आचार्य पण्डितका रूपमा परिचित छन् । उनको समग्र शिक्षा आर्जनको समयलाई निम्नलिखित बुँदाहरूद्वारा थप स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

- १) २००२ सालमा राकाचन्द्र संस्कृत पाठशालामा भर्ना भई रुद्री, चण्डी, वेद, आदिको ज्ञान प्राप्ति ।
- २) २००६ सालमा अंग्रेजी अध्ययनको लागि एम.यू. स्कूलमा भर्ना ।
- ३) सन् १९५१ सम्म प्रथमा तहको परीक्षा उत्तीर्ण र कौमुदी, अमरकोष, ज्योतिष आदिको ज्ञान प्राप्ति ।
- ४) २०१० मा मध्यमा परीक्षा उत्तीर्ण ।
- ५) २०१२ मा काशी प्रस्थान ।
- ६) २०१७ मा इलाहाबादबाट आचार्य परीक्षा उत्तीर्ण ।
- ७) २०१४ मा वृन्दावनबाट भागवताचार्य उपाधी प्राप्त ।

केशव शरण सानैदेखि विद्या अध्ययनका क्रममा विभिन्न स्थानमा भ्रमण गरेको पाइन्छ । अध्ययनका क्रममा यिनले भारतको आसाममा संस्कृत अंग्रेजीको अध्ययन, काशी तथा इलाहाबादमा संस्कृत अध्ययन र वृन्दावनबाट भागवत प्रसारणको अध्ययनबाट भागवताचार्यको उपाधी प्राप्त गरी आफ्नो जीवनलाई उज्ज्वल पारेको देखिन्छ ।

२.१.४ दाम्पत्य जीवन र परिवार

खेमराज केशवशरण १५ वर्षको हुँदा वि.सं. २००९ सालमा आफ्नै गाउँ नजिकै कृष्णप्रसाद भण्डारीकी अन्तरी छोरी रुक्मिणीसँग वैदिक विधि अनुसार विवाह सु-सम्पन्न भएको थियो । त्यतिबेला रुक्मिणीको उमेर भने १० वर्षको मात्र थियो । घरको बाध्यात्मक परिस्थितिका कारण विवाह गरेका उपाध्याय विवाह लगत्तै आफ्नो अध्ययन तर्फ अग्रसर भए । त्यसक्रममा उनले घरबाट आएका पत्रहरूले अध्ययनमा बाधा पुऱ्याउँछ भनी नदीको प्रवाहमा बगाउने गरेको उनी बताउँछन् । आफ्नी पत्नीलाई बेवास्था गरेर अध्ययन तर्फ एकोहोरो लागेपछि उनलाई सन्यासी भएको आरोप लाग्न थाल्यो र उक्त आरोप सहन नसकी आसाममा गई आफ्नी विवाहिता पत्नीलाई बनारसमै लिएर गए । उपाध्याय दम्पतीका चार सन्तानहरू क्रमश ब्रजेश्वरी (२०१९), योगेश्वरी (२०२१), मोहन (२०२३) र गिरीधर (२०२४) गरी दुई छोरा र दुई छोरी रहेका छन् । हाल उनका सबै छोराछोरीको विवाह भएर नाति नातिनी समेत जन्मिएर उनी हजुरबुबा भइसकेका छन् र आफ्नो

जीवनको उत्तरार्ध समय पत्नीका साथ काठमाडौंको सिफलमा बिताउँदै छन् (काव्यकारबाट प्राप्त जानकारी) ।

२.१.५ परिवारको आर्थिक स्थिति र बसोबास

आफ्नो परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकै कारण बाल्यकालमा नै प्रवासिनु पर्ने बाध्यता उनको जीवनमा देखा पर्यो । जीवनको पूर्वार्ध चरण दुःख कष्ट र संघर्षका साथ विभिन्न स्थानको बसाइँ सडैं यापन गर्नु पर्यो । उनले २०२२ सालपछि भने अध्यापन पेशा प्रारम्भ गरी आफ्नो परिवारको दैनिक गुजारामा केही राहत प्राप्त गरे । यसको साथ साथै उनले धार्मिक प्रवचनलाई समेत निरन्तरता दिन थाले पछि भने उनको परिवारको आर्थिक अवस्थामा केही सुधारका सङ्केतहरू देखा पर्न थाले । विभिन्न ठाउँमा बसाइँ सडैं मोरङ्को जग्गा समेत बेचबिखन गरी वि.सं. २०२६ सालमा उनले काठमाडौंको सिफलमा आएर घरघडेरी किनेको बताउँछन् (काव्यकारबाट प्राप्त जानकारी) । पुराना दिनहरूमा जे जति आर्थिक कठिनाई भोग्नु परे तापनि हाल आएर उनको पारिवारिक आर्थिक अवस्था ज्यादै सुदृढ रहेको देखिन्छ । अहिले उनको परिवार काठमाडौंको सिफल स्थित आफ्नै घरमा सुखपूर्वक जीवन यापन गरिरहेको छ (न्यौपाने, २०५२, पृष्ठ १५)। प्रत्येक भेटको समयमा काव्यकार केशवशरण भन्छन्— “छोराबुहारी र नाति नातिना अध्ययनका क्रममा बेलायततिर बसोबास गर्दै आएका छन् । पहिलेको समय जस्तो रहे तापनि अहिले पारिवारिक आर्थिक र शैक्षिक स्थिति सुदृढ बनेको छ, यो अब कहिल्यै अधोमुखी नबनोस्” ।

२.१.६ सेवा, पेसा र संलग्नता

अध्ययन कालमा ज्यादै प्रखर मेधावी छात्रको रूपमा परिचित केशवशरण उपाध्यायले आफ्नो हाल सम्मको जीवनकालमा धेरै ठाउँमा सेवा र संलग्नता जनाएका छन् । उनले वि.सं. २०२१ सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको संस्कृति विभागमा सम्बद्ध भएर वाणभट्टद्वारा रचित प्रसिद्ध आख्यान हर्षचरितको अनुवाद गरेका थिए यसैगरी वि.सं. २०२२ साल देखि २०२४ सालसम्म त्रिचन्द्र कलेजमा प्राध्यापन पेसामा संलग्न भए भने २०२४ सालदेखि वाल्मीकि विद्यापीठको साहित्य विभागमा नियुक्त भई कार्यारम्भ गरे । केशवशरण २०२३ सालमा सनातन धर्म सेवा समितिका संस्थापक सचिव, २०३७ सालमा अध्यक्ष भएर निरन्तर यस संस्थामा काम गर्दै आएका छन् भने यसक्रममा उनले विभिन्न जिल्लामा सनातन धर्म सेवा समितिको नाममा अक्षय कोषको समेत

स्थापना गरेको पाइन्छ । वि.सं. २०३५ देखि २०३८ सम्म विश्वसंस्कृत प्रतिष्ठानका मानार्थ सदस्य भएर काम गरे र वि.सं. २०३७ सालमा विश्वहिन्दू महासंघको स्थापनामा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुका साथै २०४२ देखि २०४६ सम्म सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद्मा रहेर काम गरे ।

यस प्रकार उनी आफ्नो जीवीकोपार्जनका लागि मात्र नभएर समाजका विभिन्न धार्मिक आध्यात्मिक संघ संस्थामा आवद्ध भएर समाज र राष्ट्रको विकासमा निरन्तर सहयोग पुर्याउँदै आएका छन् । हालसम्मका उनका राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संलग्नताहरूलाई निम्नानुसार प्रस्ट पार्न सकिन्छ -

तालिका नम्बर १

राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संलग्नताहरू

क्र.सं.	सहभागी कार्यक्रम	देश	मिति
१	विश्व हिन्दूपरिषद् भारतद्वारा आयोजित विश्वहिन्दू सम्मेलन,	भारत,	१९६४
२	विश्वहिन्दू महासभा भारतद्वारा आयोजित विश्वहिन्दू सम्मेलन,	भारत,	१९६८
३	विश्वसंस्कृत सम्मेलन,	यूनेस्को दिल्ली,	१९७२
४	राष्ट्रिय स्तरका समाजिक संघसंस्थाहरूको सम्मेलन,	जनकपुर, नेपाल,	१९७४
५	जर्मन तथा नेपाली संस्कृत विद्वान्हरूको संगोष्ठी,	काठमाडौं, नेपाल,	१९७४
६	अन्तराष्ट्रिय चौथो रामायण सम्मेलन,	दिल्ली, भारत,	१९८०
७	धर्म र शान्ति विषयक एशियाली सम्मेलन,	दिल्ली, भारत,	१९८०
८	विश्वहिन्दू सम्मेलन,	कोलम्बो, श्रीलङ्का,	१९८२
९	विश्वहिन्दू सम्मेलन,	न्यूयोर्क, अमेरिका	१९८४
१०	विश्व संस्कृतसम्मेलन,	फिलाडेल्फिया, अमेरिका	१९८४
११	तेस्रो युरोपेली हिन्दू सम्मेलन,	हलैण्ड,	१९८८
१२	पाँचौ अन्तराष्ट्रिय रामायणसम्मेलन,	जनकपुर, नेपाल,	१०८९
१३	धर्म र शान्ति विषयक एशियाली सम्मेलन,	काठमाडौं, नेपाल,	१९९०)

१४	चौथो युरोपेली हिन्दू सम्मेलन,	मिल्टनकेन, इङ्गल्याण्ड,	१९८९
१५	पाँचौ युरोपेली हिन्दू सम्मेलन,	फ्रयाङ्कफर्ट, जर्मनी,	१९९२
१६	विश्व हिन्दूसम्मेलन,	वाशिङ्गटन डीसी, अमेरिका,	१९९३
१७	अन्तराष्ट्रिय वैदिक सम्मेलन,	एटलान्टा, जर्जिया, अमेरिका,	१९९६
१८	एशियाका महान् धर्मविषयक अन्तराष्ट्रिय सम्मेलन,	लुम्बिनी, नेपाल,	१९९९
१९	धार्मिक तथा आध्यात्मिक नेताहरूको सहस्राब्दी विश्वशान्ति महासम्मेलन,		२०००

(‘गुरुदेवको संक्षिप्त जीवनी’बाट प्राप्त जानकारी)

२.१.७ कार्यक्षेत्र

पूर्वी नेपालको मोरङमा जन्मिएका केशवशरणको बाल्यकाल आसामको गमिरीमा बित्यो । अध्ययनका क्रममा आसाम, बृन्दावन, बनारस जस्ता विभिन्न क्षेत्रहरूमा रहे तापनि उनको प्रमुख कार्यक्षेत्र भने नेपालको राजधानी सहर काठमाडौँ नै हुन पुग्यो । काठमाडौँमा रहेर उनले प्राध्यापन पेसाको अलवा विभिन्न धार्मिक तथा सामाजिक संघ संस्थामा रहेर लामो समय काम गरे । उपाध्याय अद्यापि काठमाडौँमा बसेर आफ्नो जीवनयात्रा अगाडि बढाउँदै छन् । यस आधारमा उनको प्रमुख कार्यक्षेत्र काठमाडौँलाई मान्न सकिन्छ किनकि उनले आफ्नो जीवनको अधिकांश समय काठमाडौँको हावापानीमा बिताएका छन् तथापि केशवशरण नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा धार्मिक कार्यक्रमका साथ संलग्न रहेको पाइन्छ । यिनको दोस्रो कार्यक्षेत्रका रूपमा देवघाट धाम रहँदै आएको छ । (प्रयाग राज वासिष्ठबाट प्राप्त जानकारी)

२.१.८ सम्मान तथा पुरस्कार

असल कार्य गर्ने मानिसलाई त्यस्ता कार्यमा लाग्न थप हौसला र प्रेरणा प्राप्त होस् भन्नका लागि सम्मान तथा पुरस्कार प्रदान गर्ने गरिन्छ । यस अर्थमा खेमराज केशवशरणले पनि आफ्नो अध्ययन कालदेखि नै आफ्ना गुरुबाट र साथीहरूबाट प्रशस्त मात्रमा सम्मान, हौसला, प्रेरणा र पुरस्कार समेत प्राप्त गरेका थिए । जसबाट उनको अध्ययन प्रतिको रुचि लगाब ज्यादै विकसित हुन पुगेको थियो । औपचारिक रूपमा भने उनले वि.सं. २००३ सालमा विद्यालयबाट अध्ययन राम्रो

गरेवापत एक सुका इनाम प्राप्त गरेका थिए । यसैगरी वक्तृत्वकला प्रतियोगितामा उत्कृष्ट भए बापत प्राच्यविद्या पुरस्कार, वि.सं. २०१४ मा राजस्थान कलेजद्वारा आयोजित वादविवाद प्रतियोगितामा सिल्ड सहित प्रथम पुरस्कार, २०१६ मा काशी हिन्दू विश्वविद्यालयद्वारा आयोजित शास्त्रार्थमा प्रथम पुरस्कार, २०१७ मा अन्तर्विश्वविद्यालय स्तरीय वक्तृत्वकलामा प्रथम पुरस्कार, २०१८ सालमा नेपाल छात्रसंघद्वारा काठमाडौंमा आयोजित साहित्य सम्मेलनमा प्रथम पुरस्कार त्यसैगरी अध्ययनका क्रममा प्रत्येक तहमा उत्कृष्ट स्थान हासिल गरेबापतका सम्मान तथा पुरस्कारहरू पनि उनले प्राप्त गरेका हुन् । २०२० सालमा महेन्द्रवाट विद्याभूषण पुरस्कार (सम्मान), २०२१ मा रत्नश्री पदक, २०३५ सालमा गुणराज व्याख्यान मालाबाट रु ५००, २०३७ मा सोही समितिद्वारा सम्मान, २०३९ मा गोरखा दक्षिण बाहु तेस्रो द्वारा सम्मानित, २०५० मा सन्त शिरोमणि पदवीद्वारा सम्मानित तथा विभिन्न धार्मिक तथा सामाजिक सङ्घसंस्थाहरूबाट समेत उनी सम्मानित भएका हुन् । उनका पदक तथा अभिनन्दन पत्रहरूलाई स्पष्ट रूपमा निम्नानुसारको तालिकामा देखाउन सकिन्छ –

तालिका नम्बर २

पदक तथा अभिनन्दन पत्रहरू

क्र.सं.	प्राप्त पदक/सम्मान	दिने संस्था	मिति
१	प्रथम पुरस्कार स्वर्णपदक	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय साहित्य परिषद्द्वारा आयोजित वादविवाद प्रतियोगिता	२०१६
२	पुरस्कार स्वर्णपदक	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयको प्रथम दीक्षान्त महोत्सवमा आयोजित संस्कृत वादविवाद प्रतियोगिता	२०१६
३	पुरस्कार पदक	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयको दीक्षान्त महोत्सवको उपलक्ष्यमा आयोजित साहित्य शास्त्रार्थ	२०१६
४	पुरस्कारस्वरूप स्वर्णपदक	वाराणसेय संस्कृत वादविवाद प्रतियोगितामा	२०१७
५	द्वितीय पुरस्कारका रूपमा पदक	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयद्वारा कालिदास स्मृतिदिवसका उपलक्ष्यमा आयोजित संस्कृत भाषण प्रतियोगिता	२०१७

६	प्रथम पुरस्कार स्वर्णपदक	छात्र संघ, नेपालद्वारा आयोजित राष्ट्रव्यापी नेपाली बृहत्-साहित्य सम्मेलन(संस्कृततर्फको)	२०१८
७	स्वर्णपदक	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयको आचार्य परीक्षामा साहित्य विषयमा सर्वप्रथम भएबापत	२०१९
८	रिपन स्वर्णपदक	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयको आचार्य परीक्षामा सर्वप्रथम	२०१९
९	श्री गंगानाथ झा स्वर्णपदक प्राप्त	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयको आचार्य परीक्षामा सर्वप्रथम	२०१९
१०	श्री सवाई माधोसिंह रजतपदक	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयको आचार्य परीक्षामा विश्वविद्यालयीय छात्रहरूमा सर्वप्रथम	२०१९
११	रजतपदक	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय छात्र परिषद्द्वारा आयोजित संस्कृत वक्तृत्वकला प्रतियोगितामा प्रथम	२०१९
१२	महेन्द्र विद्याभूषण स्वर्णपदक	स्व. श्री ५ महेन्द्रबाट	२०२०
१३	द्वितीय पुरस्कार रजतपदक	आयोजित उपत्यकाव्यापी अन्तरमहाविद्यालय साहित्य सम्मेलन	२०२१
१४	स्वर्णपदक	नेपाल सांस्कृतिक तथा साहित्यिक गोष्ठी	२०२७
१५	तेश्रो विभूषण पदक	स्व. श्री ५ वीरेन्द्रबाट सुप्रबल गोरखा दक्षिणबाहु	२०३९
१६	प्रथम पुरस्कार	संस्कृत ज्ञान वर्द्धिनी सभा लक्ष्मणपुर विश्वविद्यालयीय संस्कृत विभागान्तर्गते अन्तर्विश्वविद्यालयीय वादविवाद गोष्ठी	
१७	प्रथम पुरस्कार	काशी हिन्दू विश्वविद्यालय अन्तर्गत संस्कृत महाविद्यालयमा वार्षिक महोत्सवमा साहित्य शास्त्रार्थमा	

(‘अभिनन्दन ग्रन्थ’ परिशिष्ट :एक, पृ. १-८०)

उपर्युक्त पदक तथा पुरस्कारका अतिरिक्त विभिन्न अभिनन्दन पत्र, सम्मान पत्र, कदर पत्र, प्रशंसा पत्र, नेपाली विद्वत् प्रतिभा सम्मान पत्र आदि प्राप्त गर्न सफल भएका छन् ।

२.१.९ भ्रमण

नेपालको जन्म आसामको बसाई, उत्तर प्रदेशको अध्ययन र काठमाडौँको कार्यक्षेत्र आदिको आधारमा हेर्दा केशवशरण उपाध्यायले नेपाल र भारतका धेरै भूभागहरूको भ्रमण गरिसकेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । विभिन्न नयाँ नयाँ स्थल र प्राकृतिक वातावरणको अवलोकनमा रमाउने उपाध्यायले नेपाल र भारतको अलवा विभिन्न धार्मिक तथा आध्यात्मिक सम्मेलनका क्रममा एसिया युरोप र अमेरिकाका विभिन्न स्थलको समेत अध्ययन गरेका छन् । नेपाल बाहिर उनले भारत, श्रीलङ्का, जापान, हङ्कङ, अमेरिका, इङ्लेण्ड, जर्मनी, हलेण्ड, न्यूदरलेण्ड जस्ता राष्ट्रको भ्रमण गरेका छन् ।

२.१.१० शिक्षक जीवन

खेमराज केशवशरणको शिक्षक जीवनको प्रारम्भ वि.सं. २०१२ सालमा गौग्राहा मिडिल स्कूल मोरङबाट भएको हो । २०१८ सालमा बिम्बार्क संस्कृत विद्यालय वृन्दावनमा साहित्यका शिक्षक भए । २०२२ सालमा त्रिचन्द्र कलेजमा प्राध्यापनको लागि नियुक्ति भए । २०२४ सालमा संस्कृत महाविद्यालय वाल्मीकि विद्यापीठमा नियुक्ति लिएर प्राध्यापनलाई निरन्तरता दिए । यसरी विभिन्न समयमा विभिन्न स्थानमा रहेर शिक्षण गरी एक कुशल र दक्ष शिक्षकको रूपमा आफुलाई स्थापित गरी हाल उनी अवकाश प्राप्त गरी आफ्नै घरमा रहेका छन् ।

२.१.११ धार्मिक जीवन

जीवनका विविध पाटाहरू मध्ये धार्मिक जीवन पनि काव्यकारको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । मानिसले आफ्नो जीवनलाई कतातिर खर्चिने भन्ने कुरा उसको बाल्यकालीन प्रभाव, रुचि, कार्यक्षेत्र र सामाजिक वातावरण जस्ता कुराहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । केशवशरण उपाध्याय पनि सानैदेखि परिवारको धार्मिक संस्कारमा हुर्किएका धार्मिक स्थलहरूको भ्रमण गरेका र पूर्वीय अध्यात्म दर्शनको ज्ञान प्राप्त गरी पुराण प्रवचन तथा प्राध्यापन जस्ता कार्यमा संलग्न भएको कारणबाट उनको जीवन धार्मिक रहेको स्पष्ट हुन्छ । हिन्दूधर्मका धर्म गुरुकै रूपमा प्रख्यात खेमराज विभिन्न देश र विदेशमा समेत हिन्दू धर्मको प्रचारमा समर्पणका साथ लागेको पाइन्छ । हिन्दू धर्मलाई जोगाउन यिनी लोकतान्त्रिक आन्दोलन २०६२-०६३ पछि पनि नेपाललाई हिन्दूराष्ट्र कायम राख्नु पर्छ भनी विभिन्न कार्यक्रम, विचार र गोष्ठी आदिमा अग्रसरताका साथ लागेका छन् । धर्मकै प्रचारार्थ धार्मिक प्रवचन, मन्दिर निर्माण, संस्कृत पाठशाल सञ्चालन, संत्सङ्गभवन तथा धार्मिक कार्यालयहरू खोलेर दत्तचित्तकासाथ अद्यापि विभिन्न कार्यमा संलग्न रहेको पाइन्छ ।

२.१.१२ लेखनका लागि प्रभाव र प्रेरणा ग्रहण

सफलता प्राप्त गर्नका लागि जीवनमा कसै न कसैको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभाव परेको हुन्छ । अन्यथा मानिसले सफलता प्राप्त गर्न सक्दैन । खेमराज केशवशरण पनि सानैदेखि जिज्ञासु मानिस भएकोले उनले कथा, कविता, निबन्ध, नाटक आदि पढ्ने तथा विभिन्न प्रतियोगितामा समेत भाग लिएर उत्कृष्ट स्थान हासिल गर्ने भएको हुँदा उनमा पनि कसै न कसैको प्रेरणा र प्रभाव परेको थियो भन्न सकिन्छ । यस आधारमा भन्नुपर्दा उनी मूलतः आफ्ना गुरुको प्रेरणाबाट प्रभावित भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । उनले अध्ययनबाट प्राप्त गरेको अथाह ज्ञानराशी र उनीभित्रको सिर्जनशील व्यक्तित्वका कारण साहित्यिक क्षेत्रमा उनको रुचि बढ्दै जान थाल्यो र उनले एकपछि अर्को गर्दै साहित्यिक कृतिहरूको रचना गर्न थाले । साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा मानिने उपाध्यायले एउटा विधा र क्षेत्रमा मात्र नभएर सम्पूर्ण विधा र क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् ।

कुनै पनि कारणबिना कार्य हुँदैन । सुख दुःख, हर्ष विष्मात्, र विविध प्राकृतिक दृश्यावलीहरूले जब मानवमनलाई अनौठो पाराले प्रभावित पार्न थाल्छन् । तब कुशल सर्जकले आफ्ना मनोभावनाहरूलाई एउटा कलात्मक रूप प्रदान गर्दछन् र साहित्यिक रचनाको सृष्टि हुन्छ ; यसरी कुनै पनि स्रष्टाले प्रथम पटक रचना गरेको साहित्यिक कृति नै उसको लेखनको आरम्भ बिन्दू बन्न पुग्दछ । कवि केशवशरण उपाध्यायको लेखनको आरम्भ बिन्दू वि.सं.२०१० सालमा लोक जीवनको वास्तविकतालाई आत्मसात् गरी लेखेको 'घाँसी गीत' नै पहिलो कृति हो । साहित्य लेखनको लागि मुख्य रूपमा गुरु लक्ष्मीकान्त दाहालको प्रभाव र प्रेरणा रहेको तथा कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्याल र उनका तरुणतपसी, ऋतुविचार, बुद्धिविनोद जस्ता कृतिहरू पनि लेखकीय प्रेरणाका स्रोत बन्न सफल देखिन्छन् । यसै गरी कवि दैवज्ञराज न्यौपाने पनि उपाध्यायको साहित्यिक लेखन प्रारम्भका प्रेरणा स्रोत व्यक्ति मान्न सकिन्छ । अहिलेको लागि भने उनका प्रेरणाका स्रोत विभिन्न सिर्जनाका पाठकहरू नै भएको कवि भन्दछन् ।

२.१.१३ पुस्तकाकार कृति विवरण

खेमराज केशवशरण नेपाली साहित्यका एक कुशल सर्जक हुन् । यिनी धार्मिक र आध्यात्मिक उन्नतिको लागि विभिन्न साहित्यिक रचनाहरूको सिर्जना गर्दछन् । मानवीय संवेदना र सामाजिक परिवर्तनका स्वरहरू उनका साहित्यिक रचनाहरूमा पाइन्छन् । उनका धेरै पुस्तकाकार कृतिहरूका अतिरिक्त विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा समेत फुटकर लेख रचनाहरू प्रकाशित रहेका छन् जसको विवरण यस प्रकार छ :

तालिका नम्बर ३

पुस्तकाकार कृतिहरू

क्र.सं.	कृति	विधा	मिति
१.	गोहत्यानिषेधः	संस्कृत लघुकाव्य	२०१४
२.	महेन्द्रपञ्चविंशतिः	संस्कृत लघुकाव्य	२०२०
३.	हर्षचरित	नेपाली अनुवाद	२०२४
४.	जीवनगङ्गाका केही तरङ्ग	निबन्धसङ्ग्रह	२०२५
५.	हाम्रो धर्म एक चिन्तन	सम्पादन, निबन्धसङ्ग्रह	२०२५
६.	स्वधर्म र स्वराष्ट्र	निबन्धसङ्ग्रह	२०२६
७.	नित्यप्रार्थना	सङ्कलन र व्याख्या	२०२७
८.	अन्तर्जगत्	निबन्धसङ्ग्रह	२०२९
९.	सत्यदर्शन	निबन्धसङ्ग्रह	२०३१
१०.	नेपाली साहित्यमा कृष्णभक्तिपरम्परा र कवि गुणराज उपाध्याय	समालोचना	२०३२
११.	समर्पण	भक्तिगीतसङ्ग्रह	२०३४
१२.	आवाहन	कवितासङ्ग्रह	२०३६
१३.	आफैतिर नियाल्दा	निबन्धसङ्ग्रह	२०३६
१४.	नैतिक शिक्षा	कक्षा ५, पाठ्यपुस्तक	२०३८
१५.	अनिवार्य वैकल्पिक संस्कृतिरचना	कक्षा ६, पाठ्यपुस्तक	२०३८

१६.	नैतिक शिक्षा	कक्षा ६, पाठ्यपुस्तक	२०३९
१७.	दैवीसम्पत्ति एक परिशीलन	दार्शनिक प्रबन्ध	२०३९
१८.	भावसुधा	औपन्यासिक कृति	२०४०
१९.	मातृवन्दना	राष्ट्रवन्दनामा आधारित संस्कृतलघुकाव्य	२०४४
२०.	भगवान् श्रीकृष्ण	धर्मदर्शनमूलक प्रबन्ध	२०४५
२१.	ईशावास्य उपनिषद् जीवनदर्शनको रूपमा	दार्शनिक प्रबन्ध	२०४५
२२.	वेदस्तुति एक परिशीलन	दार्शनिक प्रबन्ध	२०४७
२३.	मृत्युपारिको जीवनयात्रा	खण्डकाव्य	२०४८
२४.	भजनपुष्पाञ्जलि	हिन्दी भक्तिरचना तथा सङ्कलन	२०४९
२५.	The Value of Human Life	Explanatory Spiritual Essays	२०५०
२६.	मित्रसङ्गमम्	संस्कृत नाटक	२०५१
२७.	नेपालगौरवम्	संस्कृत लघुकाव्य	२०५३
२८.	देवघट्टवैभवम्	संस्कृत लघुकाव्य	२०५४
२९.	परमानन्दस्मृति	शोककाव्य	२०५४
३०.	विश्वशान्तिगीतिकाष्टकम्	संस्कृत गीतसङ्ग्रह	२०५५
३१.	शिवोपासनाका विविध पक्ष	दार्शनिक प्रबन्ध	२०५५
३२.	पावनताको राजमार्ग	खण्डकाव्य	२०५९
३३.	राष्ट्रनिर्माताप्रति श्रद्धासुमन	खण्डकाव्य	२०५९
३४.	प्रकीर्णभावकुसुमाञ्जलि	संस्कृत कवितासङ्ग्रह	२०६१
३५.	नित्य भगवत्सेवाविधि	संस्कृत दैनन्दिन साधना तथा नित्यस्तुति	२०६१
३६.	श्रीरामगाथा की प्रेरणा एवं जीवन की सफलता	हिन्दी निबन्धसङ्ग्रह	२०६२

३७.	केशवशरणका नाट्यकृति	एकाङ्की नाटकसङ्ग्रह	२०६२
३८.	केशवशरणका प्रतिनिधि निबन्धहरू	निबन्धसङ्ग्रह	२०६२
३९.	मानवता	महाकाव्य	२०६२
४०.	सूक्तिसुधा,	संस्कृत नीतिकाव्य	२०६२
४१.	A Pilgrimage Towards wisdom and Spirituality	A Collection of research oriented Essays	२०६२
४२.	आचार्य श्रीकेशवशरणज्यूका केही प्रतिनिधि कृतिहरू		२०६२
४३.	वेदान्त दशश्लोकी तात्पर्य प्रकाशिका		२०६५

(‘गुरुदेवको संक्षिप्त जीवनी’ बाट प्राप्त जानकारी)

प्रकाशोन्मुख कृतिहरू

१. साधनाका पाइलाहरू (निबन्धसङ्ग्रह)
२. गीता भावविशारदा (दार्शनिक प्रबन्ध)
३. कठोपनिषद् एक अध्ययन (दार्शनिक प्रबन्ध)
४. जीवनशिक्षा (कविता, कथा र निबन्धविधागत विभिन्न भागमा रचित आध्यात्मिक बालसाहित्य)
५. जीवन एक तीर्थयात्रा (महाकाव्य)(‘गुरुदेवको संक्षिप्त जीवनी’ बाट प्राप्त जानकारी)

यसरी १६ वर्षकै उमेरदेखि आफ्नो जीवन भोगाइका अनुभव अध्ययनबाट प्राप्त प्रचुर ज्ञानराशी सिर्जनशील क्षमता र विभिन्न व्यक्तित्वसँगको भेटबाट प्राप्त प्रभाव र प्रेरणा स्रोतका आधारमा साहित्यिक कृतिहरूको रचनामा सक्रिय उपाध्यायले नेपाली साहित्यका सम्पूर्ण विधा र क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । उनको कलम विशेष गरी मानवीय संवेदना, सामाजिक विकास, आध्यात्मिक चेतना र नैतिक सन्देश प्रदान गर्ने खालका भेटिन्छन् । उनी अहिले पनि आफूलाई साहित्य सिर्जनामा समर्पित गरिरहेको स्वयं कवि बताउँदछन् ।

२.२ खेमराज केशवशरणको व्यक्तित्व

आचार्य श्री खेमराज केशवशरणको नामबाट परिचित काव्यकार केशवशरणको व्यक्तित्व विशेषतः धार्मिक तथा दार्शनिकको रूपमा सर्वत्र व्यापक रहेको छ । केशव शरण काव्यकार व्यक्तित्व पनि हुन् र उनका काव्यहरूमा समेत दार्शनिक तथा धार्मिकताको झलक पाइने गर्दछ । उनको व्यक्तित्वको संक्षिप्त चिनारी बुँदागत रूपमा यस प्रकार रहेको छ :

२.२.१ शारीरिक बनावट स्वभाव र अभिरुचि

उचाइका हिसाबले पाँच फुट चार इन्च अग्ला केशवशरण पचहत्तर(७५) वर्ष पुगी छयहत्तर(७६) वर्षमा चलिरहेका छन् । खाइलाग्दो देखिने उनी यस उमेरमा पनि ज्यादै फूर्तिला र निरोगी देखिन्छन् । गहुँगोरो वर्ण, चिल्लो अनुहार, लामो दाढी र कपाल, दौरा र धोतीको पहिरन, सरल र मिजासिलो स्वभाव आदि उनको व्यक्तित्वलाई चिनाउने बाह्य पक्षहरू हुन् । भोजनमा सात्विक, सङ्गीतमा शास्त्रीय, अध्ययनमा अध्यात्मदर्शन, रङ्गमा सुन्तला, खेलमा डण्डीबियो र फुटबल आदि उनका अभिरुचिका विषय हुन् । भट्ट हेर्दा मझौला कदका कुनै योगी, सन्यासी, तपस्वी वा ज्ञानी महात्मा जस्ता देखिने खेमराजको व्यक्तित्व आन्तरिक तहमा समेत सोही बमोजिमको विद्वत् रहेको पाइन्छ । उनको व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूलाई क्रमश विभिन्न शीर्षक अन्तर्गत समेटेर निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

२.२.१.१ साहित्यिक व्यक्तित्व

खेमराज केशवशरणको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई स्रष्टा र द्रष्टा गरी दुईभागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । स्रष्टा व्यक्तित्व अन्तर्गत साहित्य सिर्जना र द्रष्टा व्यक्तित्व अन्तर्गत समालोचना पर्दछन् ।

क) स्रष्टा व्यक्तित्व

पूर्वीय अध्यात्म दर्शनानुसार निर्देशित जीवनयात्रा अगाडि बढाएका खेमराज केशवशरणले स्रष्टा व्यक्तित्व अन्तर्गत साहित्यका गद्य र पद्य दुवै विधामा कलम चलाएका छन् जसका आधारमा उनको व्यक्तित्वलाई पद्यकार व्यक्तित्व तथा गद्य र पद्यका पनि विभिन्न भेद र उपभेदका आधारमा निम्नानुसार चर्चा परिचर्चा गर्न सकिन्छ :

१ गद्यकार व्यक्तित्व

गद्य शब्दले पद्य इतरका साहित्यिक सचनलाई बुझाउँछ । खेमराज केशवशरण मुख्य रूपमा पद्यलाई रुचाउने साहित्यकार भए पनि उनले प्रशस्त मात्रामा गद्य साहित्यमा समेत कलम चलाएका छन् । यस अन्तर्गत नाटक र निबन्ध लेखनमा उनको विशेष योगदान रहेको पाइन्छ ।

क) नाटककार व्यक्तित्व

बाल्यकाल देखि नै नाटक हेर्ने र अभिनय गर्ने रुचिराख्ने उपाध्यायले आफ्नो साहित्यिक यात्रामा नाटक लेखनको अभियानलाई समेत समावेश गरेको पाइन्छ । नाटक लेखनका क्रममा उनले केही मौलिक र केही संस्कृत अनुदित नाटकहरू प्रस्तुत गरेका छन् । जसमा समावेश गरिएका विषयवस्तु र उनको बेजोड लेखन कलाले गर्दा उनलाई एक सफल नाटककार मान्न सकिन्छ । श्रीकृष्ण गौरव, पार्थ सारथी मानवताको सम्मान, शान्तिदूत र बालगोपाल आदि उनका उत्कृष्ट मौलिक नाट्य सिर्जना हुन् भने 'मित्रसङ्गम' एक उत्कृष्ट संस्कृत अनुदित नाटक हो ।

ख) निबन्धकार व्यक्तित्व

गद्य साहित्यको आख्यान पछिको अर्को महत्त्वपूर्ण विधाको रूपमा निबन्धलाई लिन सकिन्छ । साहित्य लेखनका क्रममा खेमराज केशवशरणले निबन्ध विधामा समेत सशक्त ढङ्गले कलम चलाएको पाइन्छ । उनले निबन्ध लेखनका क्रममा अन्य विषय भन्दा आध्यात्मिक विषयलाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । उनको पहिलो निबन्ध 'अस्माकमध्यात्म सिद्धान्त' शीर्षकको निबन्ध हो र यो संस्कृत भाषामा लेखिएको छ । 'जीवन गङ्गाका केही तरङ्ग', 'आफैतिर नियाल्दा', 'दैवी सम्पत्ति एक परिशीलन', जस्ता महत्त्वपूर्ण निबन्ध सङ्ग्रहको अतिरिक्त विभिन्न पत्रपत्रिकामा छापिएका निबन्धहरू र अंग्रेजी भाषामा समेत आध्यात्मिक निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित हुनुले उनको निबन्धकार व्यक्तित्व स्पष्ट भल्किन्छ ।

२ पद्यकार व्यक्तित्व

खेमराज केशवशरणको समग्र साहित्यिक व्यक्तित्वको अध्ययन गर्दा गद्यकार भन्दा पद्यकार व्यक्तित्वमा बढी सशक्त रूपमा देखा परेको छ । पूर्वीय आध्यात्म दर्शनको राम्रो ज्ञान हासिल गरेका उपाध्यायले शास्त्रीय छन्दमा धेरै कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्यको समेत रचना गरेका छन् । गीत

रचनामा पनि उनले पद्य लयात्मक संरचनाको प्रयोग गरेका छन् । यसबाट उनको पद्यकार व्यक्तित्व स्पष्ट रूपमा भल्किएको पाइन्छ ।

क) कवि व्यक्तित्व

बाल्यकालदेखि नै साहित्यमा रुचि राख्ने खेमराज केशवशरणले आफ्नो जीवन भोगाइका क्रममा प्राप्त गरेका अनुभवहरूलाई उपदेशात्मक शैलीमा मीठो र कलात्मक लय सिर्जना गरी कवितात्मक पङ्क्ति र हरफहरूमा उनले सिर्जना गर्ने काम गरेका हुन् । कविताका विभिन्न आयामहरू मध्ये फुटकर (सानो) कविता मञ्जौला (खण्डकाव्य) र बृहत् (महाकाव्य) सम्मको यात्रा पुरा गरिसकेका छन् । औपचारिक रूपमा वि.सं. २०१२ सालदेखि कविता लेखन यात्रा आरम्भ गरेका उपाध्यायको कवितात्मक लेखन यात्रा अद्यापि जारी छ । मातृवन्दना (राष्ट्रिय विभूतिहरूप्रति स्मृति गरिएको संस्कृत श्लोकहरूको संग्रह) आवाहन (राष्ट्रप्रेममा आधारित फुटकर कविताहरूको सङ्ग्रह) मृत्युपारीको जीवन यात्रा (खण्डकाव्य) सूक्तिसुधा (नीतिकाव्य) मानवता (महाकाव्य) पावनताको राजमार्ग जस्ता एकदर्जन भन्दा बढी कृतिहरू प्रकाशित हुनुले पनि उनको प्रखर कवि व्यक्तित्व स्पष्ट रूपमा भल्किएको छ । उनका सम्पूर्ण कविता कृतिहरूमा मानवीय सेवाको भावना, जीवन दर्शन र पूर्वीय अध्यात्म चेतनालाई प्रमुख आधार मानिएको छ । जसमध्ये केही संस्कृत भाषामा र केही नेपाली भाषामा लेखिएका हुन् (न्यौपाने, २०५२, पृ.२९) ।

१ द्रष्टा व्यक्तित्व

कुनै पनि साहित्यिक कृति वा रचनाको सिर्जना गर्ने व्यक्ति स्रष्टा हुन्छ भने अन्य व्यक्तिहरूद्वारा रचना गरिएका साहित्यिक कृतिको गुण पक्ष र दोषपक्षको तटस्थ ढङ्गले विश्लेषण गर्न सक्ने व्यक्ति द्रष्टा हो । यस आधारमा केशवशरण स्रष्टा मात्र नभएर द्रष्टा पनि हुन् । उनले विभिन्न पत्रपत्रिकामा गरेका टिप्पणी, समीक्षा र समालोचना एवं प्राध्यापनका क्रममा प्रस्तुत गरिएका कार्यपत्रहरूले पनि द्रष्टा व्यक्तित्वलाई ज्यादै चम्किलो रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । गुणराज स्मारक व्याख्यान माला -२ मा उनले आफ्नो द्रष्टा व्यक्तित्वलाई स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

प्राध्यापक व्यक्तित्व

खेमराज केशवशरणको औपचारिक प्राध्यापन कार्य वि.सं. २०१८ सालदेखि भारतको निम्बार्क संस्कृत महाविद्यालयबाट प्रारम्भ हुन्छ । काठमाडौँमा स्थायी बसोबासको प्रबन्ध भए पछि भने भारतमा जाने आउने कार्य ज्यादै भन्भटिलो भएकोले २०२२ सालदेखि त्रिचन्द्र कलेजमा संस्कृत साहित्य शिक्षणमा संलग्न हुन्छन् । यसका साथ साथै उनले नेपाली विषयको समेत यदाकदा प्राध्यापन गर्दछन् । वि.सं. २०२४ सालमा राजकीय संस्कृत महाविद्यालयमा संस्कृत साहित्यको उपप्राध्यापक पदमा नियुक्त हुन्छन् । लामो समय सम्मको निरन्तरको साधनाले गर्दा उनी एक कुशल अध्यापकका रूपमा चिनिन पुग्दछन् । फलतः २०३५ सालमा उनी प्राध्यापक पदमा बढुवा हुन पुग्दछन् । यसले उनको जीवनमा थप हौसला र प्रेरणा प्रदान गर्दछ । यसको साथै उनले वाल्मीकि विद्यापिठमा समेत प्राध्यापन गरेका थिए । यसरी त्रि.वि. र संस्कृत विश्वविद्यालयमा लामो समय सम्म प्राध्यापन गरी वि.सं. २०३५ सालदेखि उनी प्राध्यापन पेसाबाट विश्राम लिएर बसेको जानकारी पाइन्छ । जसले उनको प्राध्यापकीय व्यक्तित्वलाई स्पष्ट पार्दछ । (न्यौपाने, २०५२, पृ. ३१)

वाद्यवादक व्यक्तित्व

मनव जीवनका विभिन्न पक्ष र आयाम मध्ये सङ्गीत पनि एक महत्त्वपूर्ण पाटो हो । सङ्गीतले मानव जीवनलाई ज्यादै रसिलो बनाउँछ । अध्यात्म दर्शनको क्षेत्रमा सक्रिय खेमराज केशवशरण बाल्यकालदेखि नै सङ्गीतमा रुचि राख्ने व्यक्ति थिए । विभिन्न धार्मिक भजन कीर्तनहरूमा सहभागी हुने र सङ्गीत साधनामा लाग्ने उपाध्यायले हार्मोनियम बजाएर सबैलाई छक्क पार्दथे । धार्मिक प्रवचन गर्ने क्रममा पनि उनी सङ्गीतका साथ श्लोक तथा मन्त्राच्चारण गर्ने गर्दथे । (न्यौपाने, २०५२, पृ. ३२)

२.२.१.२ गायक व्यक्तित्व

भजन कीर्तनको माध्यमबाट गीतसङ्गीत प्रति आकर्षित भएका खेमराज केशवशरण राम्ररी हार्मोनियम बजाउन जान्दथे र हार्मोनियमको तालमा सुरिलो भाकामा भजनहरू गाउने कार्यमा समेत सक्रिय देखिन्थे । सङ्गीतमा उनको कला र गला देखेर सबैजना छक्क पर्दथे । धार्मिक प्रवचनका क्रममा समेत उनले विभिन्न मन्त्रोच्चारण सङ्गीतको तालमा प्रस्तुत गर्दथे । जतिबेला उनको स्वर भक्तजनलाई मन्त्रमुग्ध पार्ने खालको हुन्थ्यो । यिनका विभिन्न भजनसङ्ग्रहहरू पनि गीति क्यासेटको रूपमा बजारमा आएका छन् । जसलाई रेडियो नेपाल र नेपाली टेलिभिजनबाट

समेत समय समयमा प्रशारण गरिएको पाइन्छ । यसबाट उनी एक कुशल भजन गायक हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ (न्यौपाने, २०५२, पृ. ३३) ।

२.२.१.३ आध्यात्मिक व्यक्तित्व

खेमराज केशवशरणको आध्यात्मिक व्यक्तित्वलाई पनि विभिन्न उपशीर्षक अन्तर्गत राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । जसमा धार्मिक व्यक्तित्व, पुराणवाचक व्यक्तित्व र दार्शनिक व्यक्तित्व पर्दछन् ।

क) धार्मिक व्यक्तित्व

आर्थिक दृष्टिले कमजोर भए पनि धार्मिक दृष्टिले खेमराजको परिवार सम्पन्न थियो । उनको परिवारको कमजोर आर्थिक अवस्था धार्मिक कारणले गर्दा नै मजबुत हुँदै गएको पाइन्छ । सानैदेखि धार्मिक आस्थामा विश्वास राख्ने उपाध्याय ब्रतबन्ध भए पश्चात् विभिन्न धार्मिक कार्यमा संलग्न भएर आर्थिक उपार्जनमा समेत जुटेका थिए । विभिन्न पर्व र तिथिमा ब्रत उपासना गर्नु, नित्य स्नान, सन्ध्यावादन, भजन, कीर्तन तथा पवित्र कार्यमा लाग्नुले पनि उनको धार्मिक व्यक्तित्व उजागर भएको छ । हाल उनको पहिरन हेरेर पनि उनी एक धार्मिक व्यक्ति हुन् भन्न सकिन्छ । अहिलेको बृद्धावस्थामा पनि धार्मिक सक्रियतामा कुनै कमि रहेको पाइँदैन । (न्यौपाने, २०५२, पृ. ३५)

ख) पुराणवाचक व्यक्तित्व

पूर्वीय अध्यात्म दर्शनको अध्ययन गरेका पण्डीत खेमराज केशवशरणको नाम पुराणवाचनको क्षेत्रमा त्यति नौलो छैन । मूलतः श्रीमद् भागवतको वाचनमा केन्द्रित उपाध्याय विभिन्न सप्ताह पुराण आदिमा वाचक तथा उपवाचकको रूपमा आफूलाई प्रस्तुत गर्दथे । उनको यस्तो कार्यले जो कोही व्यक्ति पनि उनलाई कुशल पुराण वाचकको रूपमा चिन्दथे । उनले दैनिक छ-सात घण्टासम्म लगातार पुराण वाचन गर्दथे । उनको पुराणवाचन सुन्न सबै लालयित हुन्थे । उनी पुराणवाचकका क्रममा सुमधुर भक्ति सङ्गीतको प्रयोग भारत बाहेक अन्य विभिन्न राष्ट्रमा समेत गरेका थिए । उनको पुराण वाचनकाल र त्यसले धार्मिक कार्यमा पुऱ्याएको सहयोगका कारण उनले पुरस्कार समेत प्राप्त गरेका थिए । उनको वाचक व्यक्तित्व अहिले पनि शसक्त रहेको छ । यसबाट उनको प्रखर पुराणवाचक व्यक्तित्व थियो भन्न सकिन्छ । (न्यौपाने, २०५२, पृ. ३७)

ग) दार्शनिक व्यक्तित्व

केशवशरण उपाध्यायको धार्मिक व्यक्तित्वसँगै दार्शनिक व्यक्तित्व पनि जोडिएको छ । उनले विशेष गरी अद्वैत दर्शन र गीता दर्शनको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । पूर्वीय अध्यात्म दर्शनको अध्ययन गरेका उपाध्यायले द्वैताद्वैत वेदान्त दर्शनले आफूलाई ज्यादै प्रभावित पारेको बताउँछन् । अध्यात्म दर्शनलाई समय सापेक्ष रूपमा उपस्थापन गरेर मानव जीवनलाई सफल र सार्थक बनाउनु पर्ने कुरामा उनको जोड रहेको छ । यसरी उनी धार्मिक र आध्यात्मिक मार्गबाट दार्शनिक चेतनाको सञ्चार गर्न सफल देखिन्छन् । (प्रत्यक्षताबाट जानकारी)

घ) सामाजिक व्यक्तित्व

“सेवा नै धर्म हो” भन्ने पूर्वीय आध्यात्मिक दर्शनको मूल मन्त्रलाई आत्मसाथ गरी बाल्यकालदेखि नै मानवीय सेवा र सहयोगमा केशवशरण विभिन्न खाले धार्मिक, आध्यात्मिक र सामाजिक कार्यमा सक्रिय रहेको पाइन्छ । उनले समाजको विकासमा सम्पूर्ण नागरिक एक भएर अगाडि बढ्नु पर्दछ भन्दै विभिन्न सामाजिक सङ्घ संस्थाहरूको स्थापना गर्नमा समेत आफूलाई अग्रसर गराएका छन् । साथै सामाजिक संघ संस्थाका विभिन्न पद र ओहोदामा रहेर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आफूलाई सामाजिक व्यक्तित्वको रूपमा स्थापित गरेका छन् । (प्रयागराज वासिष्ठबाट प्राप्त जानकारी)

ड) बहुभाषाविद् व्यक्तित्व

केशवशरणको जन्म नेपालमा भएको, उनको बाल्यकाल भारतमा बितेको, संस्कृत साहित्यको उच्च शिक्षा ग्रहण गरेको, बाल्यकालमा आसामको भाषा स्कूलमा पढेका र अंग्रेजी भाषाको समेत अध्ययन गरेका आधारमा भन्नुपर्दा उनले नेपाली, हिन्दी, आसामी, अंग्रेजी र संस्कृत गरी मुख्य रूपमा पाँचओटा भाषामा राम्ररी बोल्न लेख्न पढ्न र प्रयोग गर्न सक्षम देखिन्छन् । यसबाट उनको बहुभाषिक व्यक्तित्व झल्किन्छ । यसको अलवा उनले बङ्गाली, राजस्थानी र भोजपुरी भाषामा समेत विशेष जानकारी प्राप्त गरेका छन् । एउटै व्यक्तिमा यति धेरै भाषाको प्रयोग क्षमता हुनु आफैमा बहुभाषिक व्यक्तित्वको पहिचान हो । (न्यौपाने, २०५२, पृ. ३८)

२.३ निष्कर्ष

कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्वले उसको समग्र जीवनको मूल्य र महत्त्वलाई दर्साउँछ । व्यक्तित्व निर्माणमा व्यक्तिको जीवनीले प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा प्रभाव पार्दछ । परिवारको कमजोर आर्थिक अवस्थाको कारण बाल्यकालमा नै प्रवासिनु पर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति सिर्जना हुनु, घरको कामधन्दा र गाईगोठालोमा बाल्यकालको अधिकांश समय बित्नु, धार्मिक स्थलहरूको अवलोकन र धार्मिक कार्यमा प्रत्यक्ष संलग्न हुनु पूर्वीय अध्यात्म दर्शनको शिक्षा प्राप्त गर्नु, अध्ययनमा आफूलाई निपूर्ण तुल्याउनु, साहित्य रचना र सिर्जनामा सक्रिय राख्नु, सङ्गीतमा रुचि राख्नु, भजन कीर्तन र प्रवचनमा समय बिताउनु, परिवारको जिम्मेवारी ग्रहण गर्दै आर्थिक अवस्थालाई समेत सुदृढ पार्दै लैजानु, परिवारको कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारण ठाउँठाउँमा बसाइँ सर्नु, काठमाडौँलाई मुख्य कार्यक्षेत्र बनाएर प्राध्यापन तथा विभिन्न धार्मिक, आध्यात्मिक, सामाजिक एवं साहित्यिक कार्यमा सक्रिय रहनु, विभिन्न राष्ट्रहरूको भ्रमण गर्नु र हिन्दू अध्यात्म दर्शनमा आफूलाई समर्पित गर्नु जस्ता विशेषताहरूका आधारमा खेमराज केशवशरण उपाध्यायको जीवनी बाल्यकालको तुलनामा पछिल्लो समयमा क्रमशः सुखद् हुँदै गएको देखिन्छ । उनको बाहिरी शारीरिक व्यक्तित्व आध्यात्मिक देखिन्छ, भने बौद्धिक रूपमा भन्नुपर्दा प्राध्यापकीय व्यक्तित्व, स्रष्टा व्यक्तित्व, द्रष्टा व्यक्तित्व, बहुभाषिक व्यक्तित्व, दार्शनिक व्यक्तित्व र धार्मिक व्यक्तित्व प्रमुख मानिन्छन् । यसरी हेर्दा उनको जीवनी र व्यक्तित्व प्रभावपूर्ण र सक्रिय रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

परिच्छेद तीन

महाकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप

३.१ विषय प्रवेश

पूर्वीय संस्कृत साहित्य शास्त्रीय परम्परामा महाकाव्यका निम्ति ‘महाकाव्य’, ‘सर्गबन्ध’, ‘सकलकथा’, ‘महान् काव्य’ आदि शब्दहरू प्रयोग-प्रचलनमा रहेको पाइए पनि ‘महाकाव्य’ शब्द नै प्रायः जसोका निम्ति ग्राह्य रहेको देखिन्छ । यस शब्दको प्रयोगगत प्रथम सङ्केत वाल्मीकि रचित रामायण महाकाव्यको उत्तरकाण्ड अन्तर्गत पाइए पनि समासयुक्त शब्दकै रूपमा यसको प्रयोग गर्ने र महाकाव्य सम्बन्धी आधारभूत चिन्तन प्रस्तुत गर्ने विद्वान् भामह (छैटौँ शताब्दीको पूर्वार्ध) हुन् । त्यसै गरी दण्डी (सातौँ शताब्दीको उत्तरार्ध), रुद्रट (आठौँ शताब्दीको उत्तरार्ध) र विश्वनाथ (चौधौँ शताब्दीको अन्त्यकाल) ले प्रस्तुत गरेका महाकाव्यात्मक लक्षण विशेष उल्लेखनीय देखा पर्छन् भने सान्दर्भिक रूपमा आनन्दवर्द्धन (नवौँ शताब्दीको अन्तभाग) र अभिनव गुप्त (दसौँ शताब्दीको अन्त भाग) ले प्रस्तुत गरेका ‘सकलकथा’ एवं ‘सर्गबन्ध’ सम्बन्धी दृष्टिकोण पनि उल्लेखनीय नै छन् । यसका साथै अन्य संस्कृत तथा नेपाली विद्वान्हरूका दृष्टिकोण पनि उल्लेखनीय छन् । यहाँ तिनै चिन्तकहरूका मान्यताको अनुशीलन गर्दै महाकाव्यको विधातात्विक स्वरूप निरूपण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.२ महाकाव्यको अर्थ र व्युत्पत्ति

कवेर्भावः काव्यम् (षष्ठी तत्पुरुष) संस्कृतमा काव्यलाई कविको भाव भन्ने गरेको पाइन्छ भने महाकाव्यलाई महत् चासौ काव्यम् महाकाव्यम् (बहुव्रीहि समास) ठूलो अर्थात् अति विस्तृत छ यो काव्य (कविको भाव) भन्दा महाकाव्य हुन्छ अर्थात् अतिविस्तृत प्रकारको कविको भावलाई नै महाकाव्य भनिन्छ । संस्कृतको महाकाव्यमूलाई नै नेपालीमा महाकाव्य भन्ने गरेको पाइन्छ । पश्चिमी साहित्य जगतमा महाकाव्यको समानार्थी शब्दका रूपमा प्रयुक्त अंग्रेजी नाम एपिक (Epic) रहेको छ । महाकाव्यको थप प्रष्टताका लागि पूर्वीय संस्कृत र नेपाली विद्वान्हरूले स्थापित गरेका तत्त्वका आधारमा विश्लेषणात्मक रूपमा प्रस्तुत महाकाव्यलाई हेर्न सकिन्छ ।

३.३ महाकाव्यको परिभाषा

भामह : पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनका प्रवर्तक आर्चाय भामहले पाँच प्रकारका काव्यलक्षण बताउने क्रममा **काव्यालङ्कारम्** भन्ने लक्षणग्रन्थमा महाकाव्य सम्बन्धी आफ्ना दृष्टिकोण सूत्रबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनका परिभाषाको नेपाली अनुवाद यस प्रकार रहेको छ :

‘महाकाव्य सर्गबन्ध (छुट्टा छुट्टै खण्डमा विभाजन गरिएको) र महत् (विस्तृत) विषयवस्तुलाई समेटेको, विशिष्ट शब्दयुक्त अर्थ भएको तथा सद्नायकको आश्रययुक्त अलङ्कृत भाषा भएको हुनु पर्दछ । यसमा मन्त्री, दूत, यात्रा र युद्धको वर्णन र नायकको अभ्युदय(अचानक उपस्थिति) भएको तथा पञ्चसन्धिले युक्त हुनु पर्दछ । महाकाव्यमा अतिविस्तारित (भ्रन्भटिलो) अर्थ हुनु हुँदैन र भव्य तथा उदात्त खालको अर्थयुक्त हुनु पर्दछ । यसमा चतुर्वर्गको वर्णन गरिए तापनि विस्तृत रूपमा अर्थको उपदेश अर्थात् अर्थको उत्कर्षता देखाइएको होस्, महाकाव्यमा लोक स्वभावको चित्रण गरिएको होस्, सम्पूर्ण (नवै) रसको छुट्टा-छुट्टै वर्णन पनि गरिएको होस्, नायकका वंश, बल, वीरताको वर्णन होस् र सकल विद्याले युक्त नायकको वर्णन होस् । नायकको बध (हार) र अन्य अर्थात् प्रतिनायकको उत्कर्षता(विजय) नदेखाइयोस् । यदि सम्पूर्ण काव्यमा जस (कथा/नायक)को व्यापकता र अभ्युदय देखाउन सकिँदैन त्यसको वर्णन तथा त्यस्ता कथा(नायक)को महाकाव्यमा उपस्थिति नै नगरियोस् अर्थात् महाकाव्य सुखान्त होस्^१(काव्यालङ्कारम्, प्रथम परिच्छेद १८-२३, पृ.३) ।

^१ सर्गबन्धोऽभिनेयार्थं तथैवाख्यायिकाकथे ।

अनिबद्धञ्च काव्यादि तत्पुनः पञ्चघोच्यते ॥१८॥

सर्गबन्धो महाकाव्यं महताञ्च महच्च यत् ।

अग्राम्यशब्दमर्थञ्च सालङ्कारं सदाश्रयम् ॥१९॥

मन्त्र(मन्त्रि)दूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैश्च यत् ।

चञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं नातिव्याख्येयमृद्धिमत् ॥२०॥

चतुर्वर्गाभिधानेऽपि भूयसार्थोपदेशकृत् ।

युक्तं लोकस्वभावेन रसैश्च सकलैः पृथक् ॥२१॥

नायकं प्रागुपन्यस्य वंशवीर्यश्रुतादिभिः ।

न तस्यैव बधं ब्रूयादन्योत्कर्षाभिधित्सया ॥२२॥

भामहले भने अनुसार महाकाव्य महान्हरूका महत् अर्थको सर्गबद्ध, शिष्ट शब्दार्थयुक्त र अलङ्कृत अभिव्यक्ति हो र त्यो सद्मा आश्रित, मन्त्रणा, दूत प्रेषण, यात्रा, अभियान वा सङ्ग्राम र नायक अभ्युदयको वर्णन र पञ्चसन्धि हुनु पर्दछ । महाकाव्य अति विस्तार हुनु हुँदैन तर भव्यता आवश्यक छ । चतुर्वर्गको चित्रण गरिए पनि 'अर्थ'को मुख्यता, लोकस्वभावको चित्रण, सबै रसको अभिव्यक्ति, वंश, बल, विद्याले युक्त नायक होओस् र नायक भन्दा अन्यलाई बढी महत्त्व देखाइ नायकको वध नदेखाइयोस् भन्दै भामहले महाकाव्य महान् पात्र, सरस सालङ्कृत, भव्यता र सुखान्तयुक्त हुनु पर्नेमा जोड दिएका छन् ।

दण्डी : भामहपछि सातौँ शताब्दीको उत्तरार्धमा संस्कृत साहित्यशास्त्री दण्डीले पनि महाकाव्यका लक्षणको निर्देश गरेका छन् । उनले आफ्नो **काव्यादर्श** भन्ने लक्षण ग्रन्थमा गरेका महाकाव्यको संस्कृत लक्षणको नेपाली अनुवाद यस प्रकार रहेको छ :

सर्गबन्धलाई महाकाव्य भनिन्छ र त्यसको लक्षण पनि यहाँ बताइन्छ । महाकाव्यको सुरुमा आशीर्वाद, नमस्कार र वस्तुनिर्देश(नायक वा महाकाव्यको विषय वस्तुको निर्देशन)युक्त मङ्गलाचरण हुन्छ । यसको कथानक इतिहास सम्मत, अन्य(लोकमा प्रचलित कुनै एक प्रसिद्धकथा) वा सज्जन व्यक्ति(नायक)मा आश्रित हुनु पर्दछ । चतुर्वर्ग(धर्म, अर्थ, काम, मोक्षप्राप्ति)युक्त कथाको चित्रण र चतुर, उदात्त नायक हुनु पर्दछ । नगर, वन, पर्वत, चन्द्र र सूर्यको उदय र अस्त आदिको वर्णन; बगैँचा, जलक्रीडा, मधुपान(पेयपदार्थ), श्रृङ्गारिक(रति आदि विभिन्न क्रीडाको)प्रयोग र उत्सवहरूको वर्णनले युक्त हुनु पर्दछ । महाकाव्यमा श्रृङ्गार विप्रलम्भको प्रयोग, विवाह, कुमारजन्म, मन्त्री, दूत, युद्ध, नायकको अभ्युदय(युद्धमा जीत)आदिको वर्णनका साथै अलङ्कृत भाषाशैलीको प्रयोग, विस्तृत कथावस्तु, विभिन्न रसरूपको निरन्तरता, अतिविस्तारित नभएका सर्गहरू, सुन्दा आनन्द आउने पद्य छन्दको प्रयोग र सन्धिहरू सुसङ्गठित हुनु पर्दछ । सर्गको अन्त्यमा छन्द परिवर्तन, प्रत्येक सर्गमा पाठकलाई आनन्दित तुल्याउने विभिन्न कथानकको प्रयोग भएको, अलङ्कृत पदावलीयुक्त काव्य अतिलामो समयसम्म स्थायि रूपमा रहन्छ । यस प्रकारको काव्यमा आकर्षित वर्णन

यदि काव्यशरीरस्य न स व्यापितयेष्यते ।

न ताभ्युदयभाक्तस्य मुधादौ ग्रहणस्तवौ ॥२३॥

छ भने थोरै कमजोरी देखिए तापनि केही फरक पर्दैन । यदि प्राप्त सम्पतिको विषयमा प्रतिनायकको उपस्थिति देखाउनु छ भने पहिला नायकलाई उपस्थित गराई प्रतिनायकको उपस्थिति गराउनु र नायकको गुणलाई उच्चता देखाइ प्रतिनायकको हार देखाइयोस् । बाटो, प्राकृतिक सुन्दरता, नायकको वंश, वीरता, विद्वता आदिको वर्णनका साथै प्रतिनायकको पनि वर्णन गरियोस् । यस प्रकारको महाकाव्यमा नायकको उत्कर्षता देखाइ प्रतिनायकको हार देखाएर महाकाव्यको कथानकलाई उत्कर्षतामा पुऱ्याउनु पर्दछ^२(काव्यादर्श :प्रथम १४-२२ पृ.१६) ।

दण्डीले चतुर्वर्गप्राप्ति, सर्गबद्धता, सञ्चसन्धिप्रयोग, अलङ्कृति र रसभावाभिव्यक्ति जस्ता जुन महाकाव्य-लक्षणको अङ्कन गरेका छन् ती भामहद्वारा निर्दिष्ट महाकाव्यात्मक अभिलक्षण हुन् । महाकाव्यात्मक आख्यानको स्रोत इतिहास र कविकल्पनामा सीमित तुल्याएका छन् । उनले उदात्त र चतुर नायकको मात्र अपेक्षा राखी महान् पात्रको अपेक्षालाई सीमित पारिदिएका छन् । भामहले भैं यिनले पनि महाकाव्यमा नायकभ्युदयको अपेक्षा राखी काव्यात्मक सुखान्ततामा जोड दिएका छन् ।

---

^२ सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
 आशीर्नमस्क्रियावस्तु निर्देशो वापि तन्मुखम् ॥१४॥
 इति हासकथोदभूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।
 चतुर्वर्ग फलायत्तं(कालोपेतं) चतुरोदात्त नायकम् ॥१५॥
 नगरार्णव शैलर्तु चन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।
 उद्यान सलिल क्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥१६॥
 विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदय वर्णनैः ।
 मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥१७॥
 अलङ्कृतमसङ्क्षिप्तं रसभावानिरन्तरम् ।
 सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्य(श्राव्य) वृत्तैः सुसन्धिभिः ॥१८॥
 सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरुपेतं लोकरञ्जकम् ।
 काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलङ्कृति ॥१९॥
 न्यूनमप्यत्र यैः केशिचदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।
 यद्युपात्तेषु(यद्युपात्तार्थं) सम्पत्ति राराधयति तद्विदः ॥२०॥
 गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।
 निराकारणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥२१॥
 वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्व रिपोरपि ।
 तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं(वर्णनं) च धिनोति च ॥२२॥

महाकाव्य सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गरिनु पर्ने र सो छन्द श्रुतिमधुर हुनु पर्ने उनको मान्यता पनि अनुशरणीय नै छ भने सर्गगत सङ्क्षिप्ततामा जोड दिएका छन् । उनका यस महाकाव्य-चिन्तनको प्रभाव आचार्य विश्वनाथमा पनि देखा परेको छ । समग्रमा दण्डीले खासै नयाँ अभिलक्षण केही ल्याएको देखिदैन र भामहकै अनुसरण गरेको देखिन्छ । यिनको सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन र सो छन्द श्रुतिमधुर हुनु पर्ने भनाइ अनुशरणीय छ भने अन्य इतिहास र कविकल्पनामा आधारित कथावस्तु तथा चतुरोदात्त नायक जस्ता अभिलक्षणले महाकाव्यको विशालतालाई सीमामा बाध्ने काम गरेको छ ।

रुद्रट : पूर्वीय संस्कृत साहित्य शास्त्रका परम्परामा महाकाव्य सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण चिन्तन प्रस्तुत गर्ने आठौँ शताब्दीका रुद्रटको नाम विशेष उल्लेखनीय रहेको छ । रुद्रटले आफ्नो काव्यालङ्कारम् लक्षण ग्रन्थमा समन्वयवादी र मौलिकता पूर्ण महाकाव्य सम्बन्धी चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । उनले प्रस्तुत गरेको महाकाव्यको संस्कृत लक्षणको नेपाली अनुवाद यस प्रकार रहेको छ :

काव्यमा प्रबन्धहरू काव्य, कथा र आख्यायिका गरी तीन रहेका छन् । यी उत्पाद्य र अनुत्पाद्य दुई प्रकारका छन् भने उत्पाद्य र अनुत्पाद्य पनि ठूलो र सानोका भेदले दुई प्रकारका रहेका छन् (समग्रमा साहित्यमा महाकाव्यहरू बाह्यप्रकारका रहेका छन्) । यी दुईमा पनि कविले सकल काव्यशरीर स्वयं कल्पनाद्वारा रचना गरेको काव्य नै उत्पाद्य हो र यसको नायक पनि कविले कतै प्रयोग नभएको स्वयं उत्पादन गर्न सक्दछ । इतिहास प्रसिद्ध कथाको सम्पूर्ण शरीर वा एक भाग कविले आफ्नो रचनामा प्रयोग गरेर आफ्नै वचनहरूको प्रयोग गर्दछ भने त्यस्ता काव्यलाई अनुत्पाद्य भनिन्छ । उत्पाद्य र अनुत्पाद्य मध्ये जुन काव्यमा चतुर्वर्गको चित्रण, सम्पूर्ण काव्यस्थान (उद्यान, जलक्रीडा आदि)हरूको प्रयोग र सम्पूर्ण रसको प्रयोग भएको छ भने त्यसलाई नै प्रबन्ध (महाकाव्य) भनिन्छ ।

माथि बताइएका काव्य मध्ये उत्पाद्य महाकाव्यमा पहिले नगरका सुन्दरताको वर्णन र पछि नायकका वंशको वर्णन गर्नु पर्दछ । त्यस पछि मन्त्री, विशालता र धन, सम्पत्ति, बन्धु, वर्ग आदि शक्तिले सम्पन्न, सम्पूर्ण गुणयुक्त, समस्त प्रजाको प्रिय, विजयको लागि लालायित नायक महाकाव्यमा उपस्थित गराउनु पर्दछ । राज्य र राज धर्मका सम्पूर्ण नियमको विधिवत् परिपालन गर्दै प्रसङ्ग (समय) अनुसार महाकाव्यमा कहीं कहीं शरदादि ऋतुहरूको

पनि वर्णन गर्नु आवश्यक हुन्छ । आफ्ना मित्र वा धर्मादिको रक्षामा संलग्न भएको अवस्थामा महाकाव्य(नायक)का प्रतिनायकको पनि कुल, गुण र रूपमा अन्य भन्दा श्रेष्ठ(विशेष) रहेको चित्रण गर्नु पर्दछ अर्थात् शत्रुपक्षको नायक अन्यजन भन्दा विशेष(नायक समान) रहेको चित्रण गरियोस् । प्रतिनायकको कार्यलाई उसैको दूत, आफ्ना गुप्तचर वा अन्य कसैद्वारा सुनेर नायक क्रोधित भई चित्त र वाणीमा आएका आक्रोशको वर्णन गर्नु पर्दछ र सचिवका साथ छलफल गरी शत्रुलाई दण्डदिने निश्चय गरेर शत्रुमाथि आक्रमण गरोस् वा शत्रुकोमा चतुर, वाचाल दूत पठाओस् । त्यस पछि नायक लडाइमा हिड्ने समयमा जनताको धैर्य, देश(गाउँ, नगर, बस्ती), पर्वत, नदी, वन, बगैँचा, ताल(दह), मरुभूमि, सागर, भूभाग(सामुद्रिक टापु), लोक(राज्यहरू)को (काव्यपरिवेश अनुसार) वर्णन गरियोस् । छाउनी(लडाइँमा जाँदा राजा र शैनिकको वासस्थान) तथा शैनिकहरूमा युवकहरूको क्रीडा(विभिन्न कार्य), सूर्यास्त हुन लागेको समय, साँझ, अध्याँरो र चन्द्रोदयको पनि जस्ताको तस्तै वर्णन गर्नु पर्दछ साथै रात, युवकहरूको समूह, सङ्गीत, खानपान, गोष्ठी, प्रसङ्ग अनुसार शृङ्गारिक वर्णन गर्ने र प्रसङ्ग अनुसारका विभिन्न प्रभावकारी कथा (चुट्किला) पनि सुनाउनु पर्दछ । नायकका समान नजिकै आउँदै गरेको प्रतिनायकको पनि वर्णन गर्नु र आवश्यकता अनुसार प्रतिनायकले नगरमा बाँस बस्ने कुराको पनि वर्णन गर्नु पर्दछ । विहान लड्नु पर्ने छ र हामीहरू मर्दै छौं भन्ने शङ्का गर्दै पारिवारिक चिन्तालिने शैनिक समूहहरूलाई साँझमा मदिरापान आदिको व्यवस्था रहेको कुरा वाचाल दूतद्वारा सन्देश दिन लगाउनु पर्दछ र आसपास भई व्यूह रचना गरेर विचित्रता पूर्वक परस्परमा युद्ध गर्दै रहेका दुवै तर्फका सैनिकहरू मध्येमा अन्त्यमा कठिनता र चतुर्न्याई पूर्वक नायकको जित गराउनु पर्दछ । यो उत्पाद्य महाकाव्यमा सन्धि पनि एक अर्कामा संश्लिष्ट (नछुट्टीएको) एक अर्कामा सम्बन्धित भएको अवान्तर(छुट्टै) प्रकरण(कथा प्रसङ्ग) भएको र सर्गमा बाँधिएको रचना गराउनु पर्ने आवश्यक हुन्छ^३(काव्यालङ्कारम्, शोडष २-१९, पृ.४१३) ।

^३ सन्ति द्विधा प्रबन्धाः काव्यकथाख्यायिकादयः काव्ये ।

उत्पाद्यानुत्पाद्या महल्लघुत्वेन भूयोऽपि ॥२॥

तत्रोत्पाद्या येषां शरीरमुत्पादयेत्कविः सकलम् ।

रुद्रटले महाकाव्यका निम्ति आवश्यक तत्त्वको व्यापक बयान गरेका छन् । उनले भामह र दण्डीजस्ता पूर्वाचार्यद्वारा स्थापित महाकाव्य-मान्यताका आधारभूत बुँदालाई समेट्दै अनावश्यक

कल्पितयुक्तोत्पत्तिं नायकमपि कुत्रचित्कुर्यात् ॥३॥
पञ्जरमितिहासादिप्रसिद्धमखिलं तदेकदेशं वा ।
परिपूरयेत्स्ववाचा यत्र कविस्ते त्वनुत्पाद्याः ॥४॥
पतत्र महान्तो येषु च विततेष्वभिधीयते चतुर्वर्गः ।
सर्वे रसाः क्रियन्ते काव्यास्थानानि सर्वाणि ॥५॥
तत्रोत्पाद्ये पूर्वं सन्नगरीवर्णनं महाकाव्ये ।
कुर्वीत तदनु तस्यां नायक वंशप्रशंसां च ॥६॥
तत्र त्रिवर्गसक्तं समिद्धशक्तित्रयं च सर्वगुणम् ।
रक्तसमस्तप्रकृतिं विजिगीषुं नायकं न्यस्येत् ॥७॥
विधिवत्परिपालयतः सकलं राज्यं च राजवृत्तं च ।
तस्य कदाचिदुपेतं शरदादिं वर्णयेत्समयम् ॥८॥
स्वार्थं मित्रार्थं वा धर्मादिं साधयिष्यतस्तस्य ।
कुल्यादिष्वन्यतमं प्रतिपक्षं वर्णयेद्गुणितम् ॥९॥
स्वचरात्तद्दूताद्वा कुतोऽपि वा शृण्वतोऽरिकार्याणि ।
कुर्वीत सदसि राज्ञां क्षोभं क्रोधेद्वचित्तिगिराम् ॥१०॥
संमन्त्रच समं सचिवैर्निश्चित्य च दण्डसाध्यतां शत्रोः ।
त दापयेत्प्रयाणं दूतं वा प्रेषयेन्मुखरम् ॥११॥
अथ नायकप्रयाणे नागरिकाक्षोभजनपदाद्रिनदीः ।
अटवीकाननसरसीमरुजलधिद्वीपभुवनानि ॥१२॥
स्कन्धावारनिवेशं क्रीडां यूनां यथायथं तेषु ।
ख्यस्तमयं संध्यां सतमसमथोदयं शशिनः ॥१३॥
रजनीं च तत्र यूनां समाजसंगीतपानशृङ्गारान् ।
इति वर्णयेत्प्रसङ्गात्कथां च भूयो निबध्नीयात् ॥१४॥
प्रतिनायकमपि तद्वत्तदभिमुखममृष्यमाणमायान्तम् ।
अभिदध्यात्कार्यवशान्नगरीरोघस्थितं वापि ॥१५॥
योद्धव्यं प्रातरिति प्रबन्धमधुपीति निशि कलत्रेभ्यः ।
स्ववन्धं विशङ्कमानान्संदेशान्दापयेत्सुभटान् ॥१६॥
संनत्थ कृतव्यूहं सविस्मयं युध्यमानयोरुभयोः ।
कृच्छ्रेण साधु कुर्यादभ्युदयं नायकस्यान्ते ॥१७॥
सर्गाभिधानि चास्मिन्बान्तरप्रकरणानि कुर्वीत ।
संघीनपि संश्लिष्टांस्तेषामन्योन्यसंबन्धात् ॥१८॥

बुँदाको परिहार गरी महाकाव्यका बाहिरी तत्त्व तर्फ चासो दिएका छैनन् । महाकाव्यका निम्ति अपेक्षित महत् कथावस्तु, महान्, वीर पात्र र त्यसको अभ्युदय तथा प्रतिनायकको पतन, जीवनसमग्रताको रसात्मक अभिव्यक्ति, सर्गबद्धता, पञ्चसन्धियुक्तता, र सबै काव्यस्थानको विन्यास जस्ता आधारभूत चिन्तनमा जोड दिएका छन् । महाकाव्यलाई महत् प्रबन्धकाव्यका रूपमा चिनाउनु र त्यसमा रससमग्रताको सञ्चार अपेक्षित ठान्नु रुढटको मौलिक योगदान हो यसै गरी पूर्ववर्ती अपरिहार्य बुँदालाई मात्र ग्रहण गरी समन्वयवादी दृष्टि अँगाल्नु उनको उल्लेख्य योगदान हो ।

आनन्द वर्द्धन : पूर्वीय संस्कृत साहित्य शास्त्रका परम्परामा महाकाव्य सम्बन्धी चिन्तन प्रस्तुत गर्ने नवौँ शताब्दीका **ध्वन्यालोक** लक्षण ग्रन्थ प्रस्तुत कर्ता आनन्द वर्द्धन हुन् । उनले ध्वन्यालोकमा 'प्रबन्धकल्पना' सम्बन्धी मान्यताको चर्चा गरेका छन् । उक्त चिन्तन प्रस्तुत गर्दा उनले विभिन्न भाव, अलङ्कार र रसको प्रयोगमा जोड दिएका छन् । उनले जुन विशिष्टताहरूको उल्लेख गरेका छन् त्यसको नेपालीअनुवाद यस प्रकार रहेको छ—

विभाव, स्थायीभाव, अनुभाव र सञ्चारीभावको औचित्य(आवश्यकता)ले सुन्दर कथाको ऐतिहासिक वा कल्पनायुक्त कथा शरीरको निर्माण, इतिवृत्तको वशमा आएको रसको प्रतिकूल स्थितिलाई छोडेर र कल्पना गरे तापनि बीचमा अभिष्ट रसको उचित कथाको उन्नयन(विकास), केवल शास्त्रीय मर्यादा(पालन)को अपेक्षाले मात्र नभएर रसको अभिव्यक्तिका अपेक्षाले पनि सन्धि र सन्ध्यङ्गको मेलमिलाप(संयोजन) हुनु पर्दछ । मौका प्राप्त भएको खण्डमा बीचमा उद्दीपन(उत्थान) र प्रशमन(अवशान) तथा रसको आरम्भ भएर विश्रामको समय(अवस्था)मा अनुसन्धानका अङ्गहरू शक्ति हुँदा हुँदै पनि अलङ्कार संयोजनको(अनुरूपताले) प्रबन्ध(महाकाव्य) रसादिहरूको व्यञ्जकत्वमा बाँध्नु पर्दछ^४ (ध्वन्यालोक :तृतीय उद्योत :१०-१४, पृ.३५९) ।

---

^४ विभावभावानुभावसञ्चार्यौचित्यचारुणः ।

विधिःकथाशरीरस्य वृत्तस्योत्प्रेक्षितस्य वा ॥१०॥

इतिवृत्तवशायातां त्यक्त्वाननुगुणां स्थितिम् ।

उत्प्रेक्ष्याऽप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नयः ॥११॥

सन्धिसन्ध्यङ्गघटनं रसाभिव्यक्त्यपेक्षया ।

आनन्दवर्द्धनले ध्वनिवादको स्थापना गर्ने क्रममा प्रबन्धकल्पना सम्बन्धी मान्यताको चर्चा गर्दा महाकाव्यको रसाभिव्यक्तिका निमित्त सुन्दर मूल कथाको निर्माण, रसानुकूलता, सन्ध्यङ्गको सङ्गठन, विशेष रसहरूको उद्दीपन र प्रकाशन तथा रसानुकूल अलङ्कार विधानको अपेक्षा गरेका छन् ।

आचार्य विश्वनाथ : पूर्वीय संस्कृत महाकाव्य चिन्तनका परम्परामा देखा परेका अन्तिम महान् विद्वान् आचार्य विश्वनाथ(चौधौं शताब्दी) हुन् । पूर्वीय परम्परामा यिनको विशिष्ट स्थान हालसम्म अन्य कसैले ओगट्न सकेको पाइदैन । उनले आफ्नो साहित्यदर्पण ग्रन्थमा काव्यका भेदोपभेदको लक्षण निर्देश गर्ने क्रममा श्रव्यकाव्यका पद्य प्रबन्धको एक प्रकारका रूपमा रहेको महाकाव्यका लक्षणहरूको पनि विस्तार पूर्वक उल्लेख गरेका छन् । जसको नेपाली अनुवाद यस प्रकार रहेको छ :

महाकाव्य सर्गबन्ध हुन्छ । यसमा एउटा नायक हुन्छ र त्यो देवता, क्षत्रीय वंशी अथवा धीर, उदात्त गुणहरूले युक्त भएको, एक वंशको मात्र वर्णन भएको राजा वा राजकुलका धेरै राजाहरू नायक भएको पनि हुन सक्दछ । महाकाव्यमा श्रृङ्गार, वीर, शान्त रसमध्ये एक रसलाई अङ्गीरस र अन्य रसहरू अङ्गरसका रूपमा प्रयोग हुनु पर्दछ साथै नाटकमा प्रयुक्त सम्पूर्ण सन्धिहरूको पनि प्रयोग गर्नु पर्दछ । महाकाव्यको कथा इतिहासबाट उत्पादित वा अन्य कुनै सज्जन(नायक)मा आश्रित हुनु पर्दछ र यसमा चतुर्वर्गको चित्रण गरी कुनै एक वर्गलाई उत्कर्षमा पुर्‍याउन पर्दछ । यसको सुरुमा आशीर्वादात्मक, नमस्कारात्मक र वस्तु निर्देशनात्मक मध्ये कुनै एक मङ्गलाचण हुनु पर्दछ र यसमा दुष्टहरूको निन्दा र सज्जनहरूका गुणको वर्णन गर्नु पर्दछ । एउटा छन्दयुक्त भए पनि सर्गको अन्त्यमा छन्द परिवर्तन गर्नु पर्दछ र सर्गहरू धेरै लामा र धेरै छोटो पनि हुनु हुँदैन । महाकाव्य आठसर्ग भन्दा धेरै सर्ग भएको हुनु पर्दछ । कुनै सर्गहरूमा धेरै छन्दको प्रयोग भएको पनि हुन सक्दछ र सर्गको अन्त्यमा आगामी सर्गका कथाको सूचना गर्नु

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ॥१२॥

उद्दीपन प्रशमने यथावसरमन्तरा ।

रसस्यारब्धविश्रान्तेरनुसन्धान मङ्गिनः ॥१३॥

अलङ्कृतीनां शक्तावप्यानुरूप्येण योजनम् ।

प्रबन्धस्य रसादीनां व्यञ्जकत्वे निबन्धनम् ॥१४॥

पर्दछ । साँभ, सूर्य, चन्द्रमा, रजनी, प्रदोष, अन्धकार, दिन, बिहान, मध्याह्न, जङ्गली जनावर, पर्वत, ऋतु, वन, सागर, सम्भोग वा विप्रलम्भ श्रृङ्गार, मुनि(ऋषि), स्वर्ग, पुर(गाउँ), बाटो(यात्रा), विवाह, युद्ध, यज्ञ, मन्त्रोच्चारण, रोगी, पुत्रजन्म आदिको सम्पूर्ण अङ्गसहित यथायोग्य(आवश्यकता अनुसार) महाकाव्यमा वर्णन गर्नु पर्दछ । महाकाव्यको नामकरण कवि, नायक, अन्य(खलनायक)को नाम अनुसार वा महाकाव्यमा वर्णित कथा अनुसार गर्नु पर्दछ र प्रत्येक सर्गका शीर्षकको नामकरण भने सर्गमा प्रयुक्त कथा अनुसार नै गर्नु पर्दछ ।

सर्गलाई आर्षकाव्य(बृहत् महाकाव्य)मा ‘आख्यान’, प्राकृत भाषाको महाकाव्यमा ‘आश्वास’ र अपभ्रंश भाषाको महाकाव्यमा ‘कुडवक’ भनिन्छ । प्राकृत महाकाव्यमा शास्त्रीय छन्दको पूर्ण पालना नहुन पनि सक्दछ भने अपभ्रंश महाकाव्यमा शास्त्रीय बाहेक अन्य(लोक आदि) छन्दको पनि मिश्रण हुन सक्दछ^५(साहित्यदर्पण, छैटौँ परिच्छेद ३१५-३२५, पृ.५४९) ।

---

^५ सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ॥३१५॥

तद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्त गुणान्वितः ।

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ॥३१६॥

श्रृङ्गार वीर शान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ।

अङ्गानि सर्वेऽपि रसः सर्वे नाटकसन्धयः ॥३१७॥

इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ॥३१८॥

आदौ नमाक्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ।

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ॥३१९॥

एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ।

नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ॥३२०॥

नानावृत्तमयः क्वापि सर्ग कश्चन दृश्यते ।

सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ॥३२१॥

सन्ध्यासूर्येन्दुरजनी प्रदोषध्वान्तवासराः ।

प्रातर्मध्याह्न मृगया शैलर्तुवन सागराः ॥३२२॥

विश्वनाथले प्रस्तुत गरेको उपर्युक्त महाकाव्य चिन्तनमा पूर्वाचार्यका महाकाव्य स्थापना र संस्कृत महाकाव्य परम्पराका अनुगमनको संयोजन रहेको कुरा प्रस्टै देख्न पाइन्छ । पूर्वाचार्यका बाहेक अन्य महाकाव्यलक्षणको निर्धारणमा विश्वनाथका मौलिकताहरू : महाकाव्यात्मक अङ्गी रस र अङ्ग रसको विधान, अष्टाधिक सर्गविधान, शीर्षकीकरण तथा आर्ष महाकाव्य र प्राकृत अपभ्रंश भाषाका महाकाव्य तर्फको साङ्केतिक दृष्टि, महाकाव्यमा शृङ्गार, वीर र शान्तरस मध्ये कुनै एक अङ्गी र अन्य अङ्गरसका रूपमा अभिव्यक्ति दिनु पर्छ भनी रसविधान गरेर आदि महाकाव्य वाल्मीकीय रामायणमा देखा पर्ने करुण रसको अङ्गीतर्फ ख्याल नगर्नु यिनका लक्षणको सीमा हो । उनले महाकाव्यको नायक देवता, सद्वंशी क्षेत्री, धीरोदात्त राजा वा एकै वंशका क्रमिक धेरै राजा हुन सक्ने भनी महाकाव्यात्मक पात्रविधानका तहमा जुन सीमा बाँधेका छन् त्यो संस्कृत महाकाव्यबाट निर्देशित रही रुढीग्रस्त बनेको छ । उनले महाकाव्यमा अधिक सर्ग रहनु पर्ने, प्रत्येक सर्गका अन्त्यमा छन्द परिवर्तन गर्नु पर्ने, भावीकथाको पूर्वसूचना दिनु पर्ने र प्रत्येक अवान्तर सर्गको शीर्षक विषयमा आश्रित हुनु पर्ने, महाकाव्यको शीर्षक कवि/नायक/प्रतिनायक/कथात्मक घटनामा नाम आधारित हुनु पर्ने बताएका छन् । यी उनका मौलिक उद्भावना हुन् र आफ्ना ठाउँमा उपयुक्त छन् । प्राकृत, अपभ्रंश भाषाका महाकाव्य र आर्ष महाकाव्य तर्फको सङ्केत गरेबाट पूर्वीय संस्कृत महाकाव्यको वर्गीकरण पनि गर्न सकिने भएको छ साथै प्राकृत र अपभ्रंश महाकाव्यमा अन्य छन्दको प्रयोग हुन सक्ने सङ्केत गरेबाट लोक आदि छन्दमा पनि महाकाव्य सिर्जना गर्न सकिने भएको छ ।

वासुदेव त्रिपाठी : नेपाली साहित्य चिन्तनका परम्परामा सर्वप्रथम महाकाव्य सम्बन्धी चिन्तन प्रस्तुत गर्ने विद्वान् वासुदेव त्रिपाठी(वि.सं.१९९९) हुन् । उनले नेपाली कविता भाग-४ मा महाकाव्यलाई परिभाषित गर्ने क्रममा महाकाव्यका तत्त्वहरू समेत यस प्रकार प्रस्तुत गरेका छन् :

संभोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।

रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ॥३२३॥

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ।

कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ॥३२४॥

नामास्य सर्गोपादेय कथया सर्गनाम तु ।

महाकाव्य कविताविधाको सबभन्दा विशाल आयामको त्यस्तो बृहत् तथा बृहत्तर/बृहत्तम उपविधागत भेद हो जसमा साङ्गीतिक भावप्रवाहका रूपमा कवित्वको प्राधान्य रहने गरी आख्यानका माध्यमबाट समग्र जीवन जगतको विस्तृत कथन प्रायः सर्गबद्ध बृहत् भाषिक सङ्कथनका संरचनाद्वारा गरिन्छ । महाकाव्यका रचनामा विपुल लयप्रवाह र विशाल भाव राशि तथा समग्र जीवन जगतको आख्यानीकरण र बृहत् भाषिक सङ्कथनका संरचना मुख्य चार पक्षका रूपमा रही यिनले कवित्वको विस्तृति र व्याप्तिका साथै घनत्वलाई अभिव्यक्ति गर्दछन् ।

बद्ध वा मुक्तलय प्रवाह, जीवन जगतका समग्रतालाई व्यक्त गर्ने विशाल भावराशी, तदनुरूप आयामका आख्यानीकरणका – (क) कथानक, (ख) पात्रविधान तथा (ग) स्थानकाल लगायत प्राकृतिक एवं सामाजिक परिवेश, प्रायः सर्गबद्ध सङ्कथनका भाषा-शैलीगत विस्तृत संरचना (पृ.१९) ।

उपर्युक्त महाकाव्य सम्बन्धी परिभाषा पूर्वीय र पश्चिमी महाकाव्य चिन्तनमा रहेका आधारभूत धारणाबाट निर्देशित रहनुका साथै उनका आफ्नै साहित्यिक विधा चिन्तन र कविता चिन्तनबाट पनि परिपोषित देखिन्छ । नेपाली समालोचना परम्परामा वासुदेव त्रिपाठीको चिन्तन अद्यावधिक मौलिक, रूढी मुक्त र सार्वभौम महाकाव्य चिन्तनका रूपमा रहेको छ । उनको महाकाव्य सम्बन्धी तत्त्व निर्धारण पनि आधारभूत महाकाव्य चिन्तनबाट नै अभिप्रेरित रहेको छ ।

हिमांशु थापा : नेपाली साहित्य चिन्तन परम्परामा महाकाव्यलाई परिभाषित गर्ने अर्का विद्वान् हिमांशु थापा हुन् । उनले साहित्य परिचय पुस्तकको 'महाकाव्य' शीर्षकमा दिएको महाकाव्य सम्बन्धी लक्षण यस प्रकार रहेको छ : "आजको सन्दर्भमा महाकाव्यका लागी कथा, पात्र, भाषाशैली, वातावरण र जीवन दर्शनलाई आवश्यक तत्त्वको रूपमा लिन सकिन्छ"(पृ.५६) ।

वेणीमाधव ढकाल : विशेषतः संस्कृत साहित्य शास्त्रका अध्येता वेणीमाधव ढकालले काव्यदीपिका (२०५७) लक्षण ग्रन्थको टिप्पणीमा लेखेको महाकाव्य सम्बन्धी नेपाली परिभाषा यस प्रकार रहेको छ :

धेरै सर्गहरूमा निबद्ध पद्य प्रबन्धलाई महाकाव्य भनिन्छ । महाकाव्यको आरम्भ आर्शिवाद, नमस्कार अथवा सम्बद्ध विषयको निर्देशद्वारा अनुप्राणित हुनु पर्दछ । यो धर्म, अर्थ, काम र मोक्षरूप प्रयोजनसँग सम्बद्ध हुनु पर्दछ । यसमा कार्य निपुण एवं उदात्त स्वभावको नायक हुनु पर्दछ । यसलाई नगर, महासागर, पर्वत, ऋतु, चन्द्रोदय, सूर्योदय, चन्द्रास्त, सूर्यास्त आदिको वर्णनद्वारा अलङ्कृत गरिनु पर्दछ । यसको स्वरूप सानो हुँदैन । यो करुण, वीर, शृङ्गार आदि रस र भावद्वारा परिपूर्ण हुनु पर्दछ । यसमा सर्गहरू ज्यादै ठूला हुनु हुँदैन । सहज एवं कर्णमधुर छन्दहरूको विन्यास; मुख, प्रतिमुख आदि सन्धिहरूको सुन्दर सन्निवेश, हरेक सर्गमा नयाँ-नयाँ आकर्षक विषयहरूको विन्यास, सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन, पाठक वा श्रोताहरूको हृदयलाई आनन्द प्रदान गर्ने विषयवस्तुको सम्पन्नता र शब्दालङ्कार एवं अर्थालङ्कारद्वारा अलङ्कृत महाकाव्य कल्पान्तसम्म स्थायी हुन्छ । रामायण, रघुवंश, शिशुपालवध र नैषधीय चरितलाई महाकाव्यको दृष्टान्तका रूपमा लिन सकिन्छ (पृ.११२) ।

वेणीमाधवको यस लक्षणमा करुण रसलाई पनि अझी रसका रूपमा स्वीकार्नु पर्ने धारणा बाहेक पूर्ववर्ति संस्कृतका विद्वान् विश्वनाथको भन्दा नयाँ केही थप भएको पाइँदैन ।

महादेव अवस्थी : महादेव अवस्थीले आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श शीर्षकको किताबमा पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्तको निष्कर्षका रूपमा दिएको महाकाव्य सम्बन्धी अभिलक्षणका साथै पूर्वीय र पाश्चात्य अभिलक्षणको समेत निष्कर्षात्मक रूपमा दिएको महाकाव्यात्मक तत्त्वहरूको विवरण यस प्रकार रहेको छ : “महाकाव्य सर्गबद्ध, छन्दोबद्ध र पञ्च सन्धियुक्त त्यस्तो अलङ्कृत भाषिक संरचना हो जसमा ख्यात वा कल्पित विषयवस्तुको उपयोग गरी कुनै महान् सत्पात्रको चरित्रचित्रण र चतुर्वर्गको अभिव्यक्तिमा रसभाव निरन्तरता कायमा राखी नायकाभ्युदय वा जीवनको सुखान्तताको अभिव्यक्ति गरिन्छ ।”

गम्भीर कथावस्तु, महान् पात्र र भव्य परिवेशको विधानबाट बनेको सुसङ्गठित बृहत् आख्यान, विविधतापूर्ण भावविधान, समाख्यानात्मक उक्तिढाँचा, प्रवाहमय लयविधान, सर्गबद्धता र बृहत् आयाम, विम्ब प्रतीक योजना वा अलङ्कार विधान र व्यञ्जना सामर्थ्य, भव्योदात्त भाषाशैली र उद्देश्य विधान (महाकाव्यको स्वरूपगत परिभाषा, तत्त्व र प्रकार, निष्कर्ष, पृ.४१) ।

उनको यस अभिलक्षणमा विश्वनाथको भन्दा खास कुनै नयाँ पन पाइँदैन भने उनले दिएका तत्त्वहरूले पूर्वीय संस्कृतका र आधुनिक नेपाली महाकाव्यको व्यापकतालाई समेत समेटेको पाइन्छ ।

उपर्युक्त संस्कृतका र नेपाली विद्वान्हरूका सार खिँचेर निष्कर्षात्मक रूपमा महाकाव्यलाई परिभाषित गर्नुका साथै महाकाव्य सम्बन्धी तत्त्व निर्धारण पनि यस प्रकार गरिएको छ :

महाकाव्य विभिन्न सर्गमा विभाजित सघन, सुगठित र विस्तृत कथावस्तुयुक्त विशालकायिक रचना हुँदा यसमा दोषयुक्त भए पनि जनप्रतिनिधि मूलक कार्य गर्न सक्षम, शिक्षित, सुन्दर, चतुर, वीर, एक वा अनेक नायक हुन सक्दछन् र यो शास्त्रीय र लोकछन्द तथा गद्यलयात्मक भएको, पाठकलाई आह्लादित र विरेचित गर्न सक्ने अङ्गी र अङ्गरहरूको प्रयोगका साथै यसमा धन, छल, बल, शैनिक शक्ति र विशालता युक्त प्रतिनायकको प्रयोग गर्नु पर्दछ र अन्त्यमा चतुरता पूर्वक नायकको विजय गराउनु पर्दछ । महाकाव्यमा बालक, युवा, वृद्ध, मुख्य, सहायक, गौण र हास्य आदि पात्रहरूको प्रयोग हुनु आवश्यक हुन्छ भने ऐतिहासिक र कल्पनायुक्त कथावस्तु, चतुर्वर्गको चित्रण, आलङ्कारिक भाषाशैली, सुन्दर र चतुर नायिकाको प्रयोग भएको र देश काल परिस्थिति सुहाउँदो प्राकृतिक सुन्दर छटाको प्रयोगका साथै अतिविस्तारित र सङ्कुचित नभएको, आवश्यकता अनुसार चुट्का, उक्ति, यान, हतियार, सम्वाद आदिको प्रयोग र शान्ति, शिक्षा र संस्कृति उन्मुख, सन्धि सङ्घटन युक्त रचना गर्नु पर्ने आवश्यक हुन्छ ।

सर्गात्मकता, पात्रविधान, कथावस्तु(महत् अर्थ, सुगठित, सन्धि सङ्गठनात्मक, प्राकृतिक वर्णन, विजयापेक्षी नायक र उपयुक्त साधनको प्रयोग), उद्देश्य(पाठकापेक्षी, धर्म, संस्कृति र शिक्षा उन्मुख), अलङ्कृत भाषा शैली, रसयुक्तता, लयात्मकता, विशालकाय र नामकरण ।

३.४ महाकाव्यका तत्त्वहरूको निर्धारण

उपर्युक्त विद्वान्हरूका अभिलक्षणका आधारमा निम्नानुसारका उपशीर्षकमा महाकाव्य तत्त्वको निर्धारण गर्न सकिन्छ :

३.४.१ सर्गात्मकता

पूर्वीय महाकाव्य चिन्तनका प्रथम प्रवर्तक भामहले सर्गबन्ध शब्दको प्रयोग गरेका छन् र पछि महाकाव्य सम्बन्धी परिभाषा दिएका छन् भने दोश्रा विद्वान् दण्डीले सर्गबन्धलाई महाकाव्य भनिन्छ भनेका छन् । यसै गरी रुद्रटले महाकाव्यलाई प्रबन्ध भनेका छन् र यो प्रबन्ध सर्गमा बाँधिएको रचना गराउनु पर्ने बताएका छन् भने आचार्य विश्वनाथले महाकाव्य सर्गबन्ध हुन्छ भनेका छन् । नेपाली महाकाव्य सम्बन्धी परिभाषा र तत्त्वका प्रथम चिन्तक मानिने वासुदेव त्रिपाठीले महाकाव्य सर्गबद्ध सङ्ग्रह हो भनेका छन् भने संस्कृत साहित्यका विद्वान् वेणीमाधव ढकालले पनि महाकाव्य सर्गबद्ध हुने कुरा बताएका छन् । यसै गरी महादेव अवस्थीले पनि महाकाव्यमा सर्गबद्धता अनिवार्य तत्त्व रहेको औल्याएका छन् ।

महाकाव्यको परिभाषा दिने विद्वान्हरूमा सर्गबद्धताका बारेमा आनन्दबर्द्धन केही बोलेको पाइँदैन भने नेपालीका विद्वान् हिमांशु थापाले भने अहिलेको समयमा सर्गबद्धता आवश्यक तत्त्व नभएको धारणा राखेका छन् ।

समग्रमा सर्गबद्धताको बारेमा केही नबोले पनि र आवश्यक तत्त्व होइन भने तापनि विभिन्न विद्वानका परिभाषा, तत्त्व र हालसम्म प्राप्त महाकाव्यका आधारमा सर्गबद्धता महाकाव्यको अनिवार्य तत्त्व रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

३.४.२ पात्रविधान

पात्रविधान विना महाकाव्यको कथावस्तु अगाडि बढ्न नसक्ने र कथावस्तु विनाको महाकाव्य नै असम्भव भएकाले पात्रविधान महाकाव्यको एक अनिवार्य तत्त्वका रूपमा रहेको छ । पात्र विधानका बारेमा सम्पूर्ण विद्वान्हरूको एकमत रहे तपनि कस्ता र कतिपात्र प्रयोग गर्ने सन्दर्भमा भने एकमत पाइँदैन । पात्रविधानका बारेमा विभिन्न पूर्वीय विद्वान्हरूका मत निम्नानुसार रहेका छन् –

भामहले महाकाव्यको पात्रविधानमा सकलविधायुक्त सद्नायक र मन्त्री, दूत, प्रतिनायक सेना आदिको प्रयोग हुनु पर्ने भनेका छन् भने दण्डीले चतुरोदात्त नायक कुमार, लौकिकजन र अन्य भामहले बताए अनुसार हुने बताएका छन् । रुद्रटले विशाल कुल, धन, बन्धुवर्गादि शक्तिसम्पन्न,

प्रजावत्सल, धार्मिक, मित्रस्नेही, विजयाकाङ्क्षी नायक, नायक समान प्रतिनायक, गुप्तचर, सचिव र अन्य दण्डीले बताए अनुसार र विश्वनाथले देवता, क्षत्रीय वा धीरोदात्त राजवंशी एक वा धेरै नायक, दुष्ट र सज्जन व्यक्ति, ऋषि, पुरोहित, ब्राह्मण, रोगीजन तथा अन्य दण्डीले बताए अनुसार पात्रको प्रयोग हुने बताएका छन् भने अन्य विद्वान्हरूमा वासुदेव त्रिपाठी, हिमांशु थापाले पात्रविधान तर्फ सङ्केत गरी अन्य केही सङ्केत दिएका छैनन् र वेणीमाधव ढकाल र महादेव अवस्थीले विश्वनाथले गरे अनुसार पात्र विधान भने सङ्केत गरेका छन् ।

समग्रमा विभिन्न विद्वान्हरूले दिएका सङ्केत र प्राप्त महाकाव्यको अध्ययनबाट महाकाव्यमा सदोस भए पनि जनहित र तथ्यात्मक कार्यमा सक्षम, शिक्षित, सुन्दर, चतुर, वीरोदात्त, एक वा अनेक नायक, विशालता, शैत्य शक्ति र कपटयुक्त प्रतिनायक, सुन्दर र चतुर नायिका, अन्य विभिन्न जात धर्म र परिवेश अनुसार मानव वा मानवेतर पत्रको प्रयोग हुनु पर्दछ ।

३.४.३ कथावस्तु (महत् अर्थ, सुगठित, सन्धि सङ्गठनात्मक, विजयापेक्षी नायक, प्राकृतिक वर्णन र उपयुक्त साधन प्रयुक्त)

कथावस्तु महाकाव्यको एक अनिवार्य तत्त्व हो र कथावस्तु विना महाकाव्यको कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । महाकाव्यको कथावस्तुको बारेमा विभिन्न पूर्वीय शास्त्रीय सिद्धान्तका र नेपालीका विद्वान्हरूले आफ्ना मतहरू प्रकट गरेका छन् । ती विद्वान्हरूका मतहरूमा तात्त्विक भिन्नता नरहे तापनि केही सैद्धान्तिक भिन्नता भने रहेको पाइन्छ । तसर्थ ती विद्वान्हरूका कथावस्तुको बारेमा चर्चा गरेका मतहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ –

भामहले महाकाव्यको कथावस्तु विभिन्न खण्डमा विभाजित, विस्तृत कथावस्तुलाई समेटेको, सद्नायकको आश्रययुक्त, मन्त्री, दूत, यात्रा, युद्ध र नायकको अभ्युदय भएको, पञ्चसन्धि युक्त, नाति विस्तृत, उदात्तखालको अर्थको उत्कर्ष, लोक स्वभावको चित्रण, नायकका वंश र कीर्तिको वर्णन, सुखान्त र विभिन्न काव्यस्थान प्रयुक्त हुनु पर्छ भनेका छन् भने दण्डीले आशीर्वाद, नमस्कार र वस्तुनिर्देशयुक्त मङ्गलाचरण, इतिहास, अन्य र सज्जनाश्रित, चतुर्वर्ग, चतुरोदात्त नायक, सूर्य, चन्द्र, बगैँचा, जलक्रीडा, श्रृङ्गारिकता, उत्सव, श्रृङ्गारविप्रलम्भ, अलङ्कृत भाषाशैली, रसनिरन्तरता, पद्यात्मक छन्द, सर्गान्तमा छन्दपरिवर्तन, कथानकको प्रयोग, नायक पछि प्रतिनायकको उपस्थिति, दुवैको वंश र वीरताको वर्णन गरिएको तथा नायकको उच्चता देखाइएको कथानक केही कमजोर

भए पनि फरक नपर्ने बताएका छन् । यिनका केही मतहरू भामहकै अनुसार रहेका छन् । दण्डीको समर्थन गर्दै रुद्रटले आफ्ना भिन्न मत महाकाव्यको कथावस्तुमा राजधर्म र नियमको पालना, सरदादि वर्णन, मित्र र कूल धर्म रक्षामा सक्षम, प्रतिनायक पनि नायक समान भएको वर्णन, शत्रुको कार्यमा आक्रोशित र जनताको धैर्य, छाउनी, युवक, सङ्गीत, खानपान, गोष्ठी, प्रतिनायकको पनि नायक समान वर्णन, व्यूहरचना, अवान्तर कथाप्रसङ्ग भन्दै प्रस्तुत गरेका छन् भने आनन्द वर्द्धनका अनुसार महाकाव्यमा विभाव, अनुभाव, स्थायी भाव र सञ्चारी भाव आदिको व्यञ्जकत्वमा बाँध्नु पर्ने र महाकाव्यको कथावस्तुमा शास्त्रीय मर्यादाको पालना नभए पनि फरक नपर्ने भन्दै दण्डीका भन्दा केही फरक कथावस्तुका आधारहरू प्रस्तुत गरेका छन् र विश्वनाथले देवता, क्षत्रीय वा धीरोदात्त नायक, श्रृङ्गार, वीर र शान्त मध्ये एक रस अङ्गी र अन्य रस अङ्गका रूपमा प्रयोग, दुष्ट निन्दा, सज्जन प्रशंसा, मध्यम खालका सर्ग, अष्टसर्गाधिकता, मुनि, स्वर्ग, पुर, विवाह, यज्ञ, मन्त्रोच्चारण, रोगी, पुत्रजन्म, काव्य र सर्गको नामकरण, भाषानुसार नाम र छन्द प्रयोग भन्दै दण्डीका भन्दा भिन्न मत प्रस्तुत गरेका छन् । संस्कृतका विद्वान् वेणीमाधवले करुण रसलाई पनि अङ्गीरस मानेका छन् भने अन्यमा विश्वनाथकै समर्थन रहेको पाइन्छ । नेपालीका विद्वान्हरूमा वाशुदेव त्रिपाठी, हिमांशु थापा, महादेव अवस्थीको मत पनि विश्वनाथकै समान रहेको पाइन्छ ।

समग्रमा विभिन्न विद्वान्हरूका परिभाषा, तत्त्व, महाकाव्यात्मक उदाहरण र विभिन्न महाकाव्यका अध्ययनबाट महाकाव्यको कथावस्तु बहुसर्गात्मक, सघन, सुगठित, विस्तृत कथानक, विशालकाययुक्त, सदोषभए पनि अधिक गुणयुक्त नायक, गद्य, पद्य वा लोकलयात्मक, सरस, शक्तिसम्पन्न प्रतिनायक, विभिन्न पात्र प्रयुक्त, प्राकृतिक प्रयोग, अतिविस्तृत र सङ्कुचित विहीन उपयुक्त र समय सापेक्ष चुट्का, साधन, सम्वादप्रयुक्त, शिक्षा, संस्कृति, शान्ति उन्मुख, सन्धि सङ्गठन युक्त र सुखान्तोन्मुख हुनुपर्दछ ।

३.४.४ उद्देश्य

कुनै पनि कार्य गर्नुमा सबैका आ-आफ्ना उद्देश्यहरू हुन्छन् र महाकाव्य रचना गर्नुको पनि केही उद्देश्य अवश्य हुन्छ । उद्देश्य विनाको कुनै पनि कार्य हुन सक्दैन तसर्थ महाकाव्यमा उद्देश्य एक अनिवार्य तत्त्वका रूपमा रहन्छ । महाकाव्यका उद्देश्यका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूका विभिन्न प्रकारका मतहरू रहेका छन् जसलाई विश्लेषणात्मक रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

पूर्वमा संस्कृत र नेपालीका विद्वान्हरूमा महाकाव्यमा चतुर्वर्गको चित्रणका सम्बन्धमा मतव्यता पाइन्छ । चतुर्वर्गको चित्रणका सम्बन्धमा भामहले अर्थको उत्कर्षतामा जोड दिएका छन् भने दण्डीले चतुर्वर्गकै फलप्राप्ति, रुद्रटले धर्मको उपदेश तथा आनन्द वर्द्धनले अलङ्कारयुक्त रसादिको व्यञ्जकत्व, विश्वनाथले कुनै पनि एक वर्गको उत्कर्षता र वासुदेव त्रिपाठीले चतुर्वर्गकै चित्रणसहित कवित्वका घनत्वको अभिव्यक्तिमा जोड दिएका छन् । यसै गरी हिमांशु थापाले समग्र जीवन दर्शनको अभिव्यक्ति महाकाव्यको उद्देश्य हुनु पर्ने बताएका छन् भने वेणीमाधव ठकाल र महादेव अवस्थी आचार्य दण्डीको समर्थनमा रहेका देखिन्छन् ।

समग्रमा विभिन्न विद्वान्हरूको मत र महाकाव्यको अध्ययनबाट महाकाव्यका गौण उद्देश्यहरू जे भए पनि मुख्य उद्देश्यहरू चतुर्वर्गको फलप्राप्ति र पाठकापेक्षी, शान्ति, शिक्षा, संस्कृति तथा व्यवहारोन्मुखता रहेका छन् ।

३.४.५ अलङ्कृत भाषाशैली

नेपाली भाषिक परम्परामा आँगर्दा अलङ्कार बुझ्नु पर्ने उक्ति रहेको छ र यसबाट कुनै शब्द पनि अलङ्कार बिनाको प्रयोग हुन नसक्ने देखिन्छ भने महाकाव्य त भन्नु अलङ्कृत हुनु अति नै आवश्यक हुन्छ । भामहले महाकाव्य अलङ्कृत भाषायुक्त हुनु पर्ने बताएका छन् भने दण्डीले महाकाव्यमा अलङ्कृत भाषाशैलीको प्रयोग हुनु पर्ने बताएका छन् र रुद्रटले भामहकै समर्थन गरेका छन् । आनन्द वर्द्धनले अलङ्कार संयोजनको अनुरूपताले महाकाव्य रसादिको व्यञ्जकत्वमा बाँध्नु पर्ने भन्दै अलङ्कारलाई विशेष जोड दिएको पाइन्छ । यसै गरी वासुदेव त्रिपाठीले साङ्गीतिक भाव प्रवाहलाई जोड दिई महाकाव्यमा अलङ्कृत र साङ्गीतिक गीतिमयतालाई जोड दिएको पाइन्छ । वेणीमाधव ठकालले महाकाव्य प्राकृतिक वर्णनद्वारा अलङ्कृत गरिनुका साथै यो शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोगद्वारा कल्पान्त सम्म स्थायी हुने बताएका छन् । महादेव अवस्थीले महाकाव्य अलङ्कृत भाषिक संरचना हो भन्नुले यो अलङ्कार बिना उत्पन्न हुन नसक्ने सङ्केत गरेको पाइन्छ ।

समग्रमा विभिन्न विद्वान्हरूको मत र महाकाव्यको अध्ययनबाट महाकाव्यमा अलङ्कृत भाषाशैली अनिवार्य तत्त्वका रूपमा रहेको र यसमा सम्पूर्ण विद्वान्हरूको एकमत रहेको पाइन्छ । अलङ्कारका शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई भेद हुनुका साथै यसले महाकाव्यलाई कलात्मक

ढङ्गले सम्प्रेष्य तुल्याउनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । तसर्थ अलङ्कृत भाषाशैली महाकाव्यको अनिवार्य तत्त्वका रूपमा रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

३.४.६ रसयुक्तता

रसका सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान्हरूका मत विभिन्न देखिन्छन् । रसलाई केही विद्वान्हरूले अङ्गी र अङ्गको सीमामा बाँधेका छन् भने केही विद्वान्हरूले खुला छाडिदिएका छन् । भामहले महाकाव्यमा सम्पूर्ण रसको छुट्टा छुट्टै वर्णन गरिनु पर्दछ भनेका छन् भने दण्डीले विभिन्न रसहरूको निरन्तरतामा जोडिदैं श्रृङ्गारिकता र विप्रलम्भ श्रृङ्गारको प्रयोगमा विशेष जोड दिएका छन् । रुद्रटले सम्पूर्ण रसको प्रयोग हुनु पर्छ भन्दै सङ्गीत र श्रृङ्गारिक वर्णनमा विशेष जोड दिएका छन् । आनन्द वर्द्धनले महाकाव्य रसादिको व्यञ्जकत्वमा अनिवार्य बाँधिनु पर्ने भन्दै महाकाव्यमा रस प्रयोगलाई विशेष जोड दिएका छन् । संस्कृत साहित्यका महाकाव्य सम्बन्धी पछिल्ला चिन्तक विश्वनाथले महाकाव्यमा श्रृङ्गार, शान्त र वीर मध्ये कुनै एक रस अङ्गी र अन्य सम्पूर्ण रसहरू अङ्गरसका रूपमा प्रयोग हुनु पर्ने भन्दै रस प्रयोगलाई विशेष जोड दिएका छन् ।

नेपालीका विद्वान्हरूमा वासुदेव त्रिपाठीले रस प्रयोग सम्बन्धी स्पष्ट केही भनेको पाइदैन भने हिमांशुले रस प्रयोग अनावश्यक तत्त्व रहेको बताएका छन् । वेणी माधव ठकालले करुण, वीर, श्रृङ्गार आदि रसद्वारा महाकाव्य परिपूर्ण हुनु पर्छ भनेका छन् भने महादेव अवस्थीले अङ्गी र अङ्ग रसको विधान नगरी रसभावको निरन्तरतामा जोड दिएका छन् । समग्रमा विभिन्न विद्वान्हरूका परिभाषा, उनीहरूले दिएका तत्त्व र विभिन्न महाकाव्यको अध्ययनबाट महाकाव्य रसयुक्त हुने र रसविनाको कुनै पनि काव्य निष्पन्न तथा सम्प्रेष्य हुन नसक्ने देखिन्छ । तसर्थ रसयुक्तता महाकाव्यको अनिवार्य तत्त्वका रूपमा रहेको छ ।

३.४.७ लयात्मकता

छन्दको प्रयोगलाई पूर्वीय संस्कृत साहित्यका र नेपाली साहित्यका विद्वान्हरूले पनि महाकाव्यको अनिवार्य तत्त्वका रूपमा लिएका छन् । हिमांशु थापाले यो महाकाव्यमा अनावश्यक तत्त्व भएको बताएका छन् । तथापि महाकाव्य कविताकै एक भेद भएकाले लयात्मकता यसको आनुवंशिक रूपले नै अनिवार्य तत्त्व हो ।

समग्रमा महाकाव्यमा अहिलेको अवस्थामा शास्त्रीय छन्दको मर्यादा मात्र अनिवार्य नभएर पद्य, गद्य र लोकलयमा समेत महाकाव्य रचना गर्न सकिने देखिन्छ, यसका साथै प्राकृत र अपभ्रंश भाषाहरूमा गद्य र लोकलयात्मकतामा काव्य सिर्जना गर्न सकिने धारणा विश्वनाथको पनि रहेको पाइन्छ । लयात्मक काव्यले नै पाठकलाई आल्हादित गर्न सक्ने भएकाले लयात्मकता महाकाव्यको अनिवार्य तत्त्वका रूपमा रहेको छ ।

३.४.८ विशालकायिकता

महाकाव्य कविता र खण्डकाव्य भन्दा विशाल हुने भएकोले यसको एक तत्त्व विशालकाय हुन पुगेको छ । महाकाव्य विशालकाययुक्त नभएमा जीवन समग्रता र विभिन्न काव्य स्थानको पनि वर्णन हुन असमर्थ देखिन्छ । महाकाव्यका विशालकायका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूका मत निम्नानुसार देखाइएको छ –

भामहले महाकाव्यले महदर्थ र जीवन समग्रतालाई समेट्नु पर्दछ भन्नु, दण्डीले महाकाव्यमा विभिन्न प्राकृतिक वर्णन, विवाह, युद्ध, कुमार जन्म र नायक वा प्रतिनायकको वंशवर्णन गर्नु पर्नेमा जोड दिनु, रुद्रटले महाकाव्यमा नगर सुन्दरताको वर्णन, नायक र प्रतिनायकको वंशवर्णन, प्रकृति, धर्म, कुल, विभिन्न द्वीप, लोक आदिको वर्णनमा जोडिदिनु, आनन्द वर्द्धनले विभिन्न भाव, रस, अलङ्कारयुक्त कथा शरीरको प्रयोग हुनु पर्छ भन्नु, विश्वनाथले महाकाव्य आठसर्गभन्दा अधिक, प्राकृतिक वर्णन, श्रृङ्गारिकता, विवाह, युद्ध, यज्ञ, जन्म, रोगी आदिसङ्ग वर्णन हुनु पर्दछ भन्नु र वासुदेव त्रिपाठीले महाकाव्य विशाल आयामयुक्त हुनु पर्छ भन्नु, हिमांशु थापाले जीवन दर्शन तत्त्वको प्रयोग गर्नु, वेणीमाधव ढकालले प्राकृतिक वर्णन, रस, अलङ्कार आदिको वर्णन र उदाहरणात्मक रूपमा प्रस्तुत महाकाव्यबाट विशाल कायलाई समेटेको पाइन्छ भने महादेव अवस्थीले महाकाव्य भाषिक संरचना र जीवनको सुखान्तको अभिव्यक्ति हो भन्नुले विशालकाय तत्त्वलाई जोड दिएको स्पष्ट हुन्छ ।

समग्रमा महाकाव्यमा समग्र जीवन दर्शन र प्राकृतिक वर्णन, रस, छन्द, अलङ्कार आदिको वर्णन हुनु पर्ने एवं यो काव्यजगतको विशाल रूप भएकाले उपर्युक्त विद्वान्हरूको मत र प्राप्त महाकाव्यको अध्ययन अनुसन्धानबाट विशालकायिकता महाकाव्यको तत्त्व रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

३.४.९ नामकरण /शीर्षकीकरण

नाम विनाको कुनै पनि परिचय खुल्न नसक्ने र परिचयको प्राथमिकता नामलाई नै दिइने भएकाले नामकरण महाकाव्यको एक अनिवार्य तत्त्वका रूपमा रहेको छ । महाकाव्यको नामकरणको विषयमा आचार्य विश्वनाथले मात्र चर्चा गरेको पाइन्छ । विश्वनाथले महाकाव्यको नामकरण वा शीर्षकीकरण कवि, नायक, अन्य(प्रतिनायक) वा कथा अनुसार गर्नु पर्ने र सर्गको नामकरण सर्गमा नै प्रयुक्त कथानक अनुसार गर्नु पर्ने बताएका छन् ।

विभिन्न महाकाव्यको अध्ययनबाट पनि नामकरण एक अनिवार्य तत्त्व रहेको र महाकाव्यको नामकरण महाकविको इच्छानुसार गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

३.५ निष्कर्ष

संस्कृत परम्परामा भामहदेखि विश्वनाथ सम्म र नेपाली परम्परामा वाशुदेव त्रिपाठीदेखि महादेव अवस्थी(हाल)सम्म आउँदा नेपाली महाकाव्यले प्राप्त गरेको अभिलक्षण र तत्त्व निर्धारणको निष्कर्षात्मक स्वरूप यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

महाकाव्य विभिन्न सर्गमा विभाजित सघन, सुगठित र विस्तृत कथावस्तुयुक्त विशालकायिक रचना हुँदा यसमा दोषयुक्त भए पनि जनप्रतिनिधि मूलक कार्य गर्न सक्षम, शिक्षित, सुन्दर, चतुर, वीर, एक वा अनेक नायक हुन सक्दछन् र यो शास्त्रीय र लोकछन्द तथा गद्यलयात्मक भएको, पाठकलाई आह्लादित र विरेचित गर्न सक्ने अङ्गी र अङ्गरसहरूको प्रयोगका साथै यसमा धन, छल, बल, शैनिक शक्ति र विशालता युक्त प्रतिनायकको प्रयोग गर्नु पर्दछ र अन्त्यमा चतुरता पूर्वक नायकको विजय गराउनु पर्दछ । महाकाव्यमा बालक, युवा, बृद्ध, मुख्य, सहायक, गौण र हास्य आदि पात्रहरूको प्रयोग हुनु आवश्यक हुन्छ भने ऐतिहासिक र कल्पनायुक्त कथावस्तु, चतुर्वर्गको चित्रण, आलङ्कारिक भाषाशैली, सुन्दर र चतुर नायिकाको प्रयोग भएको र देश काल परिस्थिति सुहाउँदो प्राकृतिक सुन्दर छटाको प्रयोगका साथै अतिविस्तारित र सङ्कुचित नभएको, आवश्यकता अनुसार चुट्का, उक्ति, यान, हतियार, सम्बाद आदिको प्रयोग र शान्ति, शिक्षा र संस्कृति उन्मुख, सन्धि सङ्घटनयुक्त रचना गर्नु पर्ने आवश्यक हुन्छ । समग्रमा महाकाव्यका तत्त्वका रूपमा क्रमशः

१ सर्गात्मकता, २ पात्रविधान, ३ कथावस्तु(महत् अर्थ, सुगठित, सन्धि सङ्गठनात्मक, प्राकृतिक वर्णन, विजयापेक्षी नायक र उपयुक्त साधनको प्रयोग), ४ उद्देश्य(पाठकापेक्षी, धर्म, संस्कृति र शिक्षा उन्मुख), ५ अलङ्कृत भाषा शैली, ६ रसयुक्तता, ७ लयात्मकता, ८ विशालकाय र ९ नामकरणलाई लिनु उपयुक्त देखिन्छ र आगामी परिचयमा यिनै तत्त्वहरूका आधारमा मानवता महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

महाकाव्य तत्त्वका आधारमा 'मानवता' महाकाव्यको विश्लेषण

४.१ विषय प्रवेश

साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये महाकाव्य पद्यात्मक, विस्तृत आयाम भएको र जीवनको समग्रतालाई झल्काउन सक्ने एक उत्कृष्ट विधा हो । प्राचीन कालदेखि हालसम्म विश्वका विभिन्न भाषामा विकसित साहित्यिक अभिव्यक्ति मध्ये महाकाव्य प्राचीन अभिव्यक्ति हो । प्राचीन इतिहासलाई हेर्दा सर्वप्रथम महाकाव्य नै अस्तित्वमा आएको पाइन्छ । संस्कृतमा रामायण र महाभारत, अङ्ग्रेजीमा इलियट र ओडिसी र नेपालीमा भानुभक्तिय रामायण प्रथम महाकाव्यको स्थान प्राप्त गर्न सफल बृहत्तर र बृहत्तम महाकाव्य हुन् । नेपाली काव्य जगतमा पनि सर्वप्रथम महाकाव्यले नै आफ्नो अस्तित्व कायम गर्न सकेको पाइन्छ ।

४.२ सर्गात्मकता

पूर्वीय काव्य सिद्धान्त अनुसार महाकाव्यका तत्त्वहरूमध्ये सर्गबद्धता एक अनिवार्य तत्त्वका रूपमा रहेको छ । सर्गबद्ध नभएको काव्य महाकाव्य हुन सक्दैन । त्यसैले भनिएको पनि छ **सर्गबन्धो महाकाव्यः** यस उक्ति अनुसार प्राचीन समयमा महाकाव्यलाई सर्गबन्ध भन्ने गरेको पुष्टि हुन्छ । पछि यसै सर्गबन्धलाई महाकाव्य भन्ने चलन आएको पाइन्छ । सर्वप्रथम भामहले सर्गबन्ध मात्र भनेका छन् भने विश्वनाथले महाकाव्यलाई सर्गबन्ध भनिन्छ भनेको भनाइले उक्तकुरा पुष्टि हुन्छ । सर्गबन्धका तत्त्वका आधारमा हेर्दा प्रस्तुत **मानवता** महाकाव्य विश्वनाथका अनुसार कम्तिमा आठसर्ग हुनु पर्नेमा यो काव्य सोढा सर्गको रहेको छ भने सर्गहरू अतिदीर्घ र अतिछोटा पनि रहेका छैनन् । यस महाकाव्यका सर्गहरू मध्यम खालका छन् । प्रत्येक सर्गमा गणनाका रूपमा तीसदेखि एकचालिस श्लोक सम्मको विस्तार रहेको छ भने गणना नगरिएका दुई देखि चार श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् । समग्रमा यस महाकाव्यका प्रत्येक सर्गमा बत्तीसदेखि पैतालीस सम्म श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् । प्रत्येक सर्गका शीर्षक फरक-फरक हुनसक्ने सङ्केतका अनुसार यस महाकाव्यका पनि प्रत्येक सर्गमा फरक-फरक शीर्षकका सोढा सर्गहरू रहेका छन् । यस महाकाव्यमा प्रत्येक सर्गले समग्र जीवन जगतको खण्ड खण्डलाई परिवहन गरेको छ । महाकाव्यका तत्त्वानुरूप प्रत्येक

सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन हुनु पर्ने नियमको पनि यस महाकाव्यले पूर्णतया पालना गरेको छ । सर्गान्तमा आगामी सर्गको सङ्केत र चलिरहेका सर्गको विश्रामको सङ्केत दिनु पर्ने नियम अन्तर्गत यस महाकाव्यको सर्गान्तमा सर्गको अन्त्य गरिएको स्पष्ट रूपमा देखाइएको छ । जस्तै :

नरजुनिप्रति आफ्नो खोलि आस्था रसीलो
सुगम गरि सबैमा मूल्य यो जिन्दगीको ।
जिउनु सफल होला के गरी त्यो बुझाई
वचन विरत गर्दा तुष्टि भो सन्तलाई ॥ (दोस्रो सर्गान्त)

आगामी सर्गका उत्थानको लागि यसका नायक सन्तकवि ध्यानमग्न भएर सोचिरहेको पाइन्छ भने यस महाकाव्यका एक कवि पात्र सुन्नका लागि अत्यन्त तत्परताका साथ बसीरहेको पाइन्छ । सर्गउत्थानको सङ्केत गर्दै कविपात्र भन्छन्—

यो शान्तिक्षेत्र प्यारो सकल जगतको बुद्धको जन्मभूमि
सीताको माइती यो घर ऋषिमुनिको सभ्यताको विसौनी ।
यस्को यो दिव्यतामा रतिभर कहिल्यै विघ्नबाधा नआऊन्
यस्को सत्ता विथोल्ने विकृतिहरु यहाँ पस्न कैल्यै नपाऊन् ॥
भन्दै गम्भीर बन्दै मन मन तपसी ध्यानमा लीन बन्दा
ऐलेको हाल यस्को सब विदित भयो ध्यानभिन्नै नियाल्दा ।
छाँगाबाटै खसेभै उनि विकल भए वर्षिए अश्रुधारा
कल्पेको चित्तले ती समझि मनुजता गर्न लागे पुकारा ॥ (तेस्रो सर्ग सुरु)

उपर्युक्त सिद्धान्त अनुरूप भएकाले महाकाव्य सर्गबन्धात्मक हुन्छ भन्ने पूर्वीय सिद्धान्तको यस महाकाव्यले पूर्णतया पालन गरेको छ ।

४.३ पात्रविधान

पूर्वीय काव्य सिद्धान्त अनुसार महाकाव्यका तत्त्वहरू अन्तर्गत दोस्रो प्रमुख तत्त्वका रूपमा पात्रविधान रहेको छ । महाकाव्यको नायक महान् पात्र हुनु पर्ने आवश्यकता विभिन्न पूर्वीय र पाश्चात्य विद्वान्हरूले औल्याएको पाइन्छ । पात्र भनेको महाकाव्यको कथावस्तुलाई गतिशील तुल्याउने महत्त्वपूर्ण चरित्र हो । पूर्वीय सिद्धान्त अनुसार धीरोदात्त, धीरप्रशान्त, धीरललित र धीरोधत्त नायक हुनु पर्ने मान्यता अनुरूप यस काव्यका नायक धीरप्रशान्त रहेका छन् । विश्वनाथको मान्यता

अनुरूप यस काव्यका नायक कुनै राजकुलीन नभएर भामह दण्डीका अनुसार चतुर नायक हुनु पर्नेमा यसका नायक पनि चतुर र सज्जन सामान्य मानव नभइ विशेष सन्तमानवको अभ्युदय भएको देखाइएको छ । यी नायक मञ्चमा प्रत्यक्ष उपस्थित भइ कविलाई यस काव्यको कथा बताई रहेका छन् । यी नायक भूत, भविष्य र वर्तमानको ज्ञाता रहेका छन् । यिनले ध्यानको आधारमा सम्पूर्ण कुरा कविलाई बताउँदै जान्छन् । यस महाकाव्यका अन्य पात्रमा मञ्चीय कवि पात्र मात्रै रहेका छन् । यस काव्यमा यी कवि पात्रको सुन्ने र प्रश्न गर्ने बाहेक अन्य कुनै आङ्गीक र वाचिक क्रिया प्रतिक्रिया रहेको छैन । अन्य पात्रहरू सम्पूर्ण नेपथ्यका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । यी पात्रहरूको मञ्चीय रूपमा कुनै भूमिका रहेको छैन । यसको प्रतिनायक वा प्रतिकथाको रूपमा विश्वपरिवेशमा चलेको युद्ध र विशेष गरेर नेपालमो दुईहजार बाउन्न(२०५२) साल देखि दुईहजार बैसठ्ठी(२०६२) साल सम्म चलेको युद्ध(जनयुद्ध देखि लोकतान्त्रीक आन्दोलन)लाई लिइएको छ ।

यस महाकाव्यमा सृष्टिको सुरुदेखि चलेका विभिन्न युद्ध, हत्या, हिंसा र त्यसबाट मानवमा पर्न गएको प्रभावका बारेमा सन्त कविले ध्यान दृष्टि मार्फत् हेर्दै कविलाई बताई रहेका छन् । आगामी हुनसक्ने युद्ध र त्यसको प्रभावका बारेमा पनि सन्तकविले बताउँदै मानवमा युद्ध, सन्त्रास, हिंसा र भय होइन मानवता हुनु पर्ने र त्यो सद्बुद्धि दिनको लागि मानवता देवीलाई उनले पुकारेका छन् । जस्तै –

मान्छे भित्र तिमी सधैं बसिदिए यो स्वर्ग बन्थ्यो धरा

उब्जिन्थे नरभित्र सद्गुणहरू बन्दै सधैं उर्वरा ।

आऊ मानवता र नबिस्र कहिल्यै यो आफ्नो जन्मस्थली

तिम्रो दृष्टि परोस् हटोस् अब छिट्टै यो युद्धको खल्वली ॥ (सर्ग ३।११)

यसबाट यस काव्यका नायक सन्तकविको देवतादेखि मानवसम्म प्रत्यक्ष आध्यात्मिक (मानसिक) सम्बन्ध रहेको र त्रिकाल ज्ञाता रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसर्थ यस काव्यका नायक सन्त कवि धीरप्रशान्त र दिव्य मानव अथवा मानवेतर सर्वशक्ति सम्पन्न महान् पात्रका रूपमा रहेका छन् ।

४.४ कथावस्तु (महत् अर्थ, सुगठित, सन्धि सङ्गठनात्मक, प्राकृतिक वर्णन, विजयापेक्षी नायक र उपयुक्त साधनको प्रयोग)

पूर्वीय सिद्धान्त अनुरूप महाकाव्यको महत् अर्थको अतिमहत्त्व पूर्णः स्थान रहेको पाइन्छ । महत् अर्थ हुने काव्यलाई नै महाकाव्य भन्ने गरेको पाइन्छ । कथावस्तु शीर्षकको तत्त्वान्तर्गत यहाँ पहिले 'मानवता' महाकाव्यको सर्गगत रूपमा कथासार प्रस्तुत गरिएको छ भने त्यस पछि कथावस्तु तत्त्वको आधारमा 'मानवता' महाकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ :

४.४.१ 'मानवता' महाकाव्यको कथासार(सर्गगत रूपमा)

परिष्कारवादी, आदर्शवादी सर्जक केशवशरणमा स्वच्छन्दतावादको पनि प्रभाव पाइन्छ । यस महाकाव्यको विषयवस्तुका रूपमा मानव र मानवता, युद्ध र शान्ति र विश्वजनीन तत्कालीन परिवेश रहेकोछ । यस महाकाव्यका संरचनागतरूपमा १६ सर्ग, संख्यागत ५१० श्लोक र संख्या नगरिएका सर्गादि र अन्त्यका ४१ श्लोक गरी जम्मा ५५१ श्लोक रहेकाछन् । यस महाकाव्यमा विभिन्न उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, स्वभावोक्ति आदि अलङ्कार, शिखरिणी, स्रग्धरा, मालिनी, अनुष्टुप् आदि छन्द र वीर, करुण, शान्त आदि रसहरू प्रयोग गरी सृजना गरिएको छ । यो मानवतावादी दृष्टिकोणका साथै सम्पूर्ण विश्वभरि नै शान्तिको चाहना गर्दै लेखिएको र स्वस्थरूपले हुर्कन नसकेको आजको विश्वजनीन परिवेशलाई केन्द्रविन्दु बनाई रचना गरिएको महाकाव्य हो । यस महाकाव्यको सर्गगत सङ्क्षिप्त कथासारलाई यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

पहिलो सर्ग 'हिमाली महात्माको उदय' शीर्षकमा रहेकोछ । यस सर्गमा हिमाली सन्त-महात्माको जन्मभूमि, जन्मकथा, सांसारिक, व्यवहारिक वर्णन तथा प्राकृतिक सौन्दर्य र व्यथाहरूको वर्णन गरिएको छ । सन्तको सेवाभावना र आफ्नो कर्तव्य परायणताको वर्णन रहेकोछ । यस महाकाव्यमा सन्त महात्माकवि वक्ता तथा नायकका रूपमा र कृतिकार कवि श्रोताका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् ।

दोस्रो सर्गको शीर्षक 'हिमाली आत्माको उदय' रहेको छ । यस सर्गमा विश्वजनीन मानवकल्याणको निमित्त महात्मा(नायक) चिन्ताले व्यग्र देखिन्छन् । मानव भएर जन्मलिए पछि मानवता सम्बन्धी चिन्तन नगरे मानव कसरी मानव रहन सक्छ ? मलाई कसले धर्तीमा जन्म दियो ? यस धर्तीका रचनाकर्ता को हुन् ? यस सृष्टिको मूलकारण के हो ? आदि प्रश्नहरूको

उत्तरमा मानसिक विचार-विमर्श गर्दै जाँदा यस जगतका सृष्टि कर्ता ईश्वर नै रहेको निष्कर्षमा कविमहात्मा पुग्दछन् र उनी यस सर्गमा सृष्टि-सम्बन्धी प्रश्न, तिनको उत्तर र मानवको कर्तव्यका साथै मानवले जिउने कला के हो ? भन्ने ज्ञान मानवलाई दिएर आफू सन्तुष्ट हुन्छन् ।

तेस्रो सर्ग 'मानवताको आवाहन' शीर्षकमा आवद्ध रहेको छ । यस सर्गमा यो नेपाल देश शान्तिक्षेत्र रहेको र यसमा बुद्ध, सीता, ऋषिमुनि आदिको जन्म तथा तपोभूमि रहेको वर्णन आत्मालपीय शैलीमा यसका नायक कविमहात्माले गरेका छन् उनले देशमा कहिल्यै पनि विघ्न-बाधा, अशान्ति आदि छिर्न नसकुन् भन्ने इच्छा व्यक्त गरेका छन् । कवि-महात्मा ध्यानमा लीन भएको अवस्थामा यस देशको अहिलेको अशान्ति, विघ्न-बाधा आदि ज्ञात हुन्छ र मानसिक रूपमै विगलित हुन पुगेका उनले मानवतालाई पुकार गर्दछन् । मानवमा स्वार्थीपन र दुर्भाव बढेको, पहिले यस देशको र यहाँका मानवको कीर्ति विश्वभर फैलिएको तर अहिले त्यो सब कीर्ति ह्रास भएकाले यसबाट देशलाई जोगाउन मानवतारूपी देवी धर्तीमा आई देशको उर्वरता र औद्योगिक विकासमा सघाउ पुऱ्याउ भन्ने आवाहन कवि-महात्माले गर्दछन् । यसरी कविले मानवलाई विध्वंसात्मक कार्य त्यागेर परमात्माको ध्यान गर्न प्रेरित गर्दै हाम्रो पहिचान यही राष्ट्र हो भन्दछन् । यस राष्ट्रको उत्कर्ष नै हाम्रो उत्कर्ष हो भन्दै यसका नायक मानिस भित्र चाडो विवेकको उदय होस् भन्ने कामना गर्दै मानसिक सन्तोष प्राप्त गर्दछन् ।

चौथो सर्ग 'जीवनका पाँच तह र मानव' शीर्षकमा रहेको छ । 'यस सर्गमा कविजी पूर्वीय दर्शनका छटाहरूमा बुझा भने प्रयास गर्दछन् । मानव जीवनका पाँच तह हुन्छन् भने अन्नमय, प्राणमय, मनो, विज्ञानमय र अन्तिम आनन्दमयको यात्रा तय गर्दा स्थूल सृष्टिबाट सूक्ष्म र त्यस पछि कारण शरीर बनेको दार्शनिक भान हुन्छ । खुलस्तमा भन्दा सत्व, रजस् र तमस्को न्यूनाधिक्य भावले स्थूल, सूक्ष्म, कारण स्वरूपका साथ पृथ्वी, अप्, तेज, वायु, आकाश तथा अन्न, प्राण, मन, विज्ञान, आनन्द यही मानव जीवनको रहस्य हो । भनेर दार्शनिक भावको पुटको साथ नेपाली जनजीवनलाई शान्तिपूर्वक जिउने मानवकला हिमाली सन्त सिकाउँछन् ।

पाँचौ सर्ग 'संस्कृति भित्र बल्भेका विकृतिहरू' शीर्षकमा रहेको छ । यस सर्गमा संस्कृति भित्र रहेका विकृति र ती विकृतिबाट परेको दुष्प्रभावको यथार्थ चित्रण रहेको छ । अल्पज्ञान र विदेशीको प्रभावले संस्कृतिमा विकृति आएको र त्यस प्रभावबाट मुक्त हुनु पर्ने यथार्थ परक तथा वैज्ञानिक तर्कसङ्गत र औपनिषदीय ग्रन्थहरूले के भनेका छन् भन्ने तर्फ ध्यान दिएर धार्मिक

विकृतिहरू हटाउनु पर्छ भन्ने धारणा कवि-महात्माको रहेको छ । यहाँ रहेका छुवाछुत असमानता आदि धार्मिक विकृतिहरू हुन् भन्दै कवि-महात्मा भन्छन्-

सारा जात समान छन् जगतमा अध्यात्मका दृष्टिले
सक्छन् मुक्त बनी प्रसन्न हुन ती सद्ज्ञान वा भक्तिले ।
देऊ चेतनता सबै हृदयमा त्यो साधनाका प्रति
जागोस् शुद्ध शुशीलता भरिदिने कल्याणकारी मति ॥५।३०)

यसरी कविले सम्पूर्ण मानवमा सद्भाव आओस् भन्ने आफ्नो इच्छा प्रकट गर्दै धर्म भनेको निष्ठुरता होइन र प्रेय नै धर्म हो भन्ने निष्कर्ष दिएका छन् ।

छैटौँ सर्गको शीर्षक 'मानवको गरिमा र आस्था' रहेको छ । यस सर्गमा कविले जीवनको ज्योति भनेको नै मानवको गरिमा र आस्था भएकोले मानव सधैं आस्थाशील बन्नु पर्ने र विवेकरूपी वक्तीबालेर मानव सधैं उज्यालोमा हिड्नु पर्ने धारणा व्यक्त गर्दछन् । आस्था साथ जीवन जिउनु पर्ने र मानवमा अनास्था फैलिए जीवन नै नष्ट हुने अभिव्यक्ति दिँदै कवि सन्तले उपसंहारमा हिमाली महात्माले आफ्नै देश धर्म, संस्कृतिमा आस्था राखेर मानवलाई जिउने उपदेश दिएका छन् ।

सातौँ सर्गको 'कृतज्ञता' शीर्षक रहेको छ । यसमा कृतज्ञताको सुमधुर वर्णन गरी कवि महात्माले यसको महत्ताको बारेमा मानवलाई सम्झाउँछन् । कवि महात्मा आर्ष(ऋषिमुनी/तपस्वी)जीवनको महत्त्वको व्याख्या गर्न पुग्दछन् र यस दृश्यजगतमा जति यात्रा र अवलोकन गरे पनि केवल विश्वप्रकृति मात्र विशेष परोपकारी रहेको वर्णन गरेका छन् । कविले मानवलाई पनि यो प्राकृतिक जीवन जगतबाट कृतज्ञ बनेर बस्न अनुरोध गर्दछन् । विश्व रचयिता र आफ्ना सहयोगी यावत् प्राणिप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्नु यसका नायक कवि महात्माको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

आठौँ सर्गको शीर्षक 'गुणदर्शिता' रहेको छ । मानवमा हुने गुण र अवगुणहरूमा अवगुण परित्याग गरेर गुणग्रहण गर्नु मानवता हो । तर जहाँ अवगुण देखा पर्छन् त्यहाँ पनि गुण हुन सक्छ भन्दै महात्मा भन्छन् -

गुणज्ञताको अञ्जन नभए
रोगी हुन्छन् नयन दुवै ।

अरूका गुणको कदर नजान्ने

मानिस रोगी बन्छ, सधैं ॥(सर्ग ८।२)

प्रस्तुत श्लोकमा मीठो व्याख्या र सरलतामा कविको भाव सलल बगेको छ । यस पद्यको अर्थलाई नितान्त निर्मल स्वान्तले मात्र पचाउन सक्छ । गुणदर्शी बन्नु पनि मानवता नै हो र गुणदर्शिताको अभावमा मानव पूर्ण स्वार्थी हुन्छ, भने स्वार्थीको घेरा भित्र पसेर रेसमको कीराले आफैले बनाएको गुँडभित्र आफै बन्द भएर मर्छ, तसर्थ स्वार्थको घेरा भित्र पसेको मानव पनि रेसमको कीरा जस्तै हुन्छ, भन्दै हिमाली सन्त उपसंहारमा मानव-मानवमा गुणदर्शी बन्ने उपदेश मानवलाई दिन्छन् ।

नवौँ सर्ग 'के ले मानव बनिन्छ' शीर्षकमा रहेको छ । यस सर्गमा मनुष्य बन्ने गुण कुन हुन् ? मानव र अरु प्राणी छुट्टिने तत्त्व कुन हो? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा सन्तकवि भन्छन् 'मनुष्य बन्ने गुण शुभगुण हुन् भने चेतनाको समानता र असमानताका आधारमा नर र अरु प्राणीहरूको भिन्नता छुट्टिन्छ । पशु र मनुष्यमा हुने सबै गुण एकै हुँदैनन् र केही गुण समान हुन्छन् । जस्तै आहार, निन्द्रा, भय, सन्तान उत्पादन आदि गुणहरू मानव र पशुहरूमा समा नै जान्न सक्ने छन् तर पशुले ईश्वर चिन्न सक्तैन, धर्म र अधर्म पनि जान्दैन, गुण र अवयवगुण पनि जान्दैन । यी गुणहरू केवल मानवमा मात्रै हुन्छन् र केवल मानवले मात्र जान्न सक्छ, त्यसैले मानवमा मानवता रहेको हुन्छ । यदि मानवमा मानवता रहेन भने दानवता फस्टाउन पुग्दछ । मानिसमा मानव गुण मानवता हुनु पर्छ, भन्दै हिमाली सन्तले समग्र मानवलाई आफ्नो मानवतालाई नभुल्न उपदेश गर्दछन् ।

दशौँ सर्गको शीर्षक 'विचारको गुरुत्व' रहेको छ । यसमा वर्णित विषय मानवमा हुने विशेष गुण विचारशक्ति हो । विचार हीन व्यक्ति दुइखुट्टे पशु नै हो भन्दा केही फरक पर्दैन । पशुतुल्य मानवमा मानवकता रहँदैन । कर्तव्य र अकर्तव्यको विवेचना विचारबाट नै सम्भव हुन्छ, भने गुरुयोजनाहरूको संयोजन पनि विचारबाट नै सम्भव हुन्छ । त्यसैले ब्रह्म, परमात्मा वा ईश्वर तथा जीव, नित्य, अनित्य, आदि विचारकै देन हो । त्यसैले शास्त्रकारहरूले पञ्च अवयव वाक्यपूर्वक विचारका लक्षण बताएका हुन् । सृष्टिदेखि लिएर जीवन मरण सम्मको सबै क्षेत्र ओगट्ने विचारसरणि नै गुरु हो । सदाचार जीवको व्रत हो र संयम जीवन हो । त्यसैले हिमाली सन्तले सुशीललाई रक्षाकवच बनाएर ब्रह्माण्डलाई प्रभुमन्दिर बनाएका छन् ।

एघारौँ सर्गको शीर्षक 'मानवतामाथि ईश्वरको माया' रहेको छ । 'यस सर्गमा मानवप्रति ईश्वरको माया, दया, करुणा, प्रेरणा आदि सबै कृपा भएको कुरा कविहृदयबाट हिमाली सन्तले व्याख्या गरेका छन् । यस सर्गमा हिमाली सन्त पौरस्त्यदर्शनमा डुलिसके पछि, पाश्चात्यदर्शन चर्हार्न

पुग्छन् । यसका साथै हिमाली सन्त पौरस्त्य र पाश्चात्य दर्शनको तुलनात्मक दृष्टिमा पनि पछि परेका छैनन् । वस्तुस्थितिमा आधुनिक विज्ञान र पाश्चात्य दर्शन पद्धति सुखको सामाग्री जुटाउनुमा नै जोड दिन्छन् । तर पूर्वीय विज्ञानमय दर्शन भने सुखको मूल पहिल्याउने गर्छन् । वस्तुसत्य यही नै हो । किन भने सुखको मूल नपहिल्याइ सुख पाउनु सम्भव छैन । त्यसैले हिमाली सन्त पौरस्त्य वैदिक दर्शनको महत्त्वलाई आफ्ना कविभावमा व्यक्त गर्दछन् ।

बाह्रौँ सर्गको शीर्षक ‘प्रयोक्ताको रूपमा मानव’ रहेको छ । हिमाली सन्तले परमात्माको सर्वोच्च सृष्टि नै मानवयोनि हो भन्दै चेतनसत्तासम्पन्न बुद्धिमत्तापूर्ण मानव नै सम्पूर्ण पदार्थहरूको प्रयोगकर्ता र उपभोक्ता हो भनेका छन् । चेतनसत्ता नभै जडबाट सृष्टि संभव छैन, एक जडले अर्को जडवस्तुको प्रयोग र उपभोग गर्न सम्भव छैन । मानव चैतन्यरूप परमात्माको चेतन उत्तराधिकारी हो त्यसैले मानव भोक्ता, प्रकृति जड पदपदार्थ भोग्य वस्तु हुन् र यसको उपभोग मानवले मात्र सम्भव रहेको छ । अन्य प्राणी द्वारा त्यति सम्भव हुँदैन । मानवले अधिकार पाएँ भन्दैमा अधिकारको दुरुपयोग गर्नु सृष्टिकर्तालाई नै धोका दिनु हो । मानव भएर सम्पूर्ण सृष्टिको रक्षणको उपाय अपनाउनु पर्छ । हत्या, हिंसा, क्रान्ति आदि मानवका धर्म होइनन् । त्यसैले शान्ति र विकासको बाटो मानवले लिनु पर्छ । **मानिस असल भए सफल अवश्य हुन्छ तर सफल मात्र हुन खोजे दुःख प्राप्त हुन सक्दछ** भन्दै कवि सन्तले मानवलाई असल हुन प्रेरित गरेका छन् ।

तेह्रौँ सर्गको शीर्षक ‘मातृभूमिको सेवा’ रहेको छ । यस सर्गमा सन्त कविले खुला हृदयले मातृ भूमिको वन्दना गरेका छन् । सन्त कवि अज्ञानतावस यस भूमिमा पहिले नै जन्मदा शीर राखेर मातृभूमिको वन्दना गरेको स्मरण गर्दछन् र प्रथम पटक यसै भूमिमा नै आफूले पाउ राखेको तथा आफूलाई धराले धारण गरेको स्मरण गर्न पुग्दछन् । सन्त कवि आफ्नो आमाको प्रथम पटक दुध चुसेको स्थान यस मातृभूमि प्रति नतमस्तक हुँदै अन्य मानवलाई पनि मातृभूमिको सेवा गर्न प्रेरित गर्दछन् । कवि ‘मातृभूमिको भक्तिले ओतप्रोत हुँदै कतै साउने बाढी उर्लेभै भावनाका बाढी उर्लीन्छन् भने कतै कोकिलकण्ठ वसन्तलाई डाकेभै गर्छन् । कतै वीर, कतै शान्त, कतै करुण, कतै भक्ति त कतै वीर र बीभत्सको पुटपाक पनि हिमाली सन्तले देखाएका छन् । परन्तु अद्भूत मातृभूमिको भक्ति र श्रद्धा हिमाली सन्तमा छ । यो वर्तमान नेपालको सान्दर्भिक विषय हुन पुगेको छ । देशभक्ति, राष्ट्र भक्ति र मातृभूमिको श्रद्धा भक्तिमा नै यस सर्गले आफूलाई समर्पित गरेको छ ।

सात-सूत्रीय अनुशासन’ शीर्षक रहेको यस चौधौँ सर्गमा विभिन्न : ‘१ ईश्वरप्रति अटल आस्था, २ आफूसँग जे छ त्यसको सदुपयोग गर, ३ पछि परेकाहरूलाई हेर, ४ आफ्नो आत्मालाई

अविनाशी सम्भ, ५ चरित्र शुद्ध राख, ६ नित्य स्वाध्याय गर, ७ आफ्नो धर्म गौरवसाथ पालन गर, ८ सारांश' उपशीर्षकहरू रहेका छन् ।

यी सात सूत्रहरू एक आपसमा अन्योन्याश्रित रहेका छन् । यिनीहरू नेपालको परिस्थिति र युग सन्दर्भगत अपरिहार्य रहेको देखिन्छ । यी सूत्रको पालना गर्न सक्ने हो भने नेपालको वर्तमान स्थिति रहने थिएन तर पालना हुन नसक्नु नै नेपाल तथा सम्पूर्ण मानवको दुर्भाग्यको कारण बन्न पुगेको भाव अभिव्यक्त भएको छ । यसरी यी सात सूत्रहरूमा क्रमशः प्रथम उपशीर्षकमा ईश्वरीय सृष्टिप्रति आस्था राख्न सम्पूर्ण मानवलाई अनुरोध गरिएको छ भने दोस्रो उपशीर्षकमा यो सृष्टिबाट प्राप्त वस्तुहरूको सदुपयोग गर्न सके मानवलाई पुग्ने र अकिञ्चन बनेर धेरै आश गर्न नहुने संकेत गरिएको छ । तेस्रो उपशीर्षकमा आफू भन्दा पछाडि परेकालाई पनि अगाडि जान दिनु पर्ने र आफू मात्र अधि सरेर भाग ओगटी राख्न ठीक नहुने वर्तमान राजनीति प्रति व्यङ्ग्यात्मक संकेत गरिएको छ । चौथो उपशीर्षकमा मरे पछि के हुन्छ र ज्यूँदै छँदै भोग गर्नु पर्छ भन्ने धारणा राखेर आत्मा अमर छ भन्ने भाव त्यागी कुकार्य गरे त्यसको फल अवश्य भोग्नु पर्छ भन्ने धारणा लिन सन्त कविद्वारा समग्र मानवलाई अनुरोध गरिएको छ । पाँचौ उपशीर्षकमा मानव चरित्र विकृत भएको र मानवमा चारित्रिक शुद्धता ल्याउनु पर्ने आवश्यकता देखिएको भन्दै चरित्रगत शुद्ध रहन सम्पूर्ण मानवलाई अनुरोध गरिएको छ । छैटौँ उपशीर्षकमा स्वाध्यायनमा तल्लीन रही विकृत भाव हटाई सन्त भाव ल्याउन अनुरोध सन्त कविले सम्पूर्ण मानवलाई गरेका छन् । सातौँ उपशीर्षकमा बाहिरी लहैमा नलागेर आफ्नो धर्म र संस्कृतिलाई माता र पिताको रूपमा लिई गौरव गर्नु पर्ने धारणा राख्दै कवि सन्तले सम्पूर्ण मानवलाई विकृतिबाट बच्न अनुरोध गरेका छन् । यसरी यी सातै सूत्रको राम्रोसँग पालन गरेमा सम्पूर्ण मानव देवता र नेपाल भूमी स्वर्ग बन्न सक्ने धारणा कविले यस सर्गको सारका रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

पन्ध्रौँ सर्गको शीर्षक 'शिक्षा र मानवता' रहेको छ । यस सर्गमा सन्त कविले शिक्षा र मानवताको विषयमा उपदेश गरेका छन् । हाल चलिरहेको शिक्षा र मानव प्रति कवि असन्तुष्ट रहेको देखिन्छ । वर्तमान समयको शिक्षाले सम्पूर्ण शिक्षार्थीहरूमा विदेश प्रति प्रभाव परेको संकेत गर्दै शिक्षा भनेको वैदेशिक प्रभाव पार्ने खालको नभएर स्वराष्ट्र, धर्म, संस्कृति, माता, पिता, गुरु, मान्यजन, आदिको सेवा, सत्कार कसरी गर्ने, कसरी अपनत्वको रक्षा गर्ने भन्ने चिन्तनयुक्त हुनु पर्छ जस्ता सन्त कविका औपदेशिक अभिव्यक्ति रहेका छन् । यदि सत्शिक्षा भएन भने मानवता पनि हुन नसक्ने धारणा कविको रहेको छ । मान्छेमा मानवता नै नरहे धर्म, संस्कृति, राष्ट्रियता, मान्यजन

आदि प्रति पनि कुनै सद्भाव रहदैन र अपनत्व नै सङ्कटमा पर्ने सङ्केत गर्दै सत्शिक्षा प्रति कवि विशेष जोड दिएका छन् ।

यसरी यस सर्गमा कविले क्रान्ति विनासको प्रतीक हो भने शान्ति निर्माण तथा विशालताको प्रतीक हो भन्दै शान्ति सद्भाव र राष्ट्र निर्माणको लागि सत्शिक्षा र असल मानवताको आवश्यकतामा जोड दिएको पाइन्छ । सोहीँ सर्गको शीर्षक 'आशा र शुभकामना' रहेको छ । यस सर्गमा सन्तकविले सत्शिक्षाद्वारा शिक्षित मानव सदा शान्तियुक्त राष्ट्रभावनाले जागृत स्वस्थ हुने आशा गरेका छन् । मानवमा सदा असल मानवता रहोस्, समुन्नत राष्ट्रबनोस् भन्ने कामना व्यक्त गरेका छन् । कपास, गास, वास, औषधी सम्पूर्ण सहजता साथ उपलब्ध होऊन् र त्यो शिक्षा राष्ट्र, धर्म, संस्कृतिले युक्त होस् साथै म र मेरो भन्ने भाव हटेर हामी र हाम्रो भन्ने भावनायुक्त वैदिक साम्यवादी सुखी जीवन बनोस् भन्ने आश वा सद्भाव सन्त कविले व्यक्त गर्दै पुनः तपस्यामा लिन हुन पुग्दछन् । यसरी सम्पूर्ण मानवमा मानवताको आवाहन गर्दै यस मानवता महाकाव्यको कथानक समाप्त भएको छ ।

'मानवता' महाकाव्य (२०६२) का सर्जक खेमराज केशवशरण (१९९४) हुन् । यस महाकाव्यको कथावस्तुले मानवमा मानवता नष्ट भएको, मानव हत्या, हिंसा, घुषखोरी आदि तर्फ उन्मुख भएकोले मानवलाई उपर्युक्त विकृतिबाट उन्मुक्त गराउन तर्फ विशेष जोड दिएको छ । मानवमा नै मानवता नष्ट भै सकेकोले मानवतारूपी देवीलाई सम्पूर्ण मानवमा आएर बस्न अनुरोध गरिएको छ । मानवमा म र मेरो भावना हटाएर हामी र हाम्रो भावना ल्याउनु पर्ने र यसका लागि सत्शिक्षाको आवश्यकता तर्फ सन्तकविले विशेष जोड दिएका छन् । यसका साथै शिक्षाले आफ्नो धर्म, संस्कृति, राष्ट्र र स्वत्वको रक्षा गर्न र सम्पूर्ण मानवका साथै विश्वप्राणीको रक्षा गर्न सकोस् भन्ने नायक कविले गरेको कामना नै यस महाकाव्यको कथावस्तुगत सार रहेको छ । यस महाकाव्यको कथानकले विश्वजनी समसामयिक परिवेशलाई ओगटेको छ । यसको कथा वस्तुगत स्रोतका रूपमा समसामयिक विसङ्गत, युद्ध र सन्त्रास रहेको छ भने प्रेरककर्ता दैवज्ञाराज न्यौपाने र पूर्वप्रकाशित कृतिहरूका पाठक रहेका छन् र यिनले लेखनाथ पौड्याल र उनको 'तरुण तपसी' महाकाव्यबाट समेत प्रभाव ग्रहण गरेका छन् ।

यस काव्यका मुख्य पात्र नायकका रूपमा महाकाव्यका वक्ता सन्तकवि महात्मा रहेका छन् भने गौण पात्र स्वयं कवि (यस महाकाव्यका सर्जक) श्रोताका रूपमा रहेका छन् । यसरी यस

महाकाव्यमा मञ्चीय रूपमा दुई पात्र मात्र रहेका छन् भने नेपथ्यमा अन्य पात्र र विश्वपरिवेश नै रहेको देखिन्छ ।

यस महाकाव्यमा विभिन्न छन्द, रस र अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । मुख्य छन्दको रूपमा शिखरिणी र शार्दूल विक्रीडित छन्दको प्रयोग भएको छ भने अङ्गीरसका रूपमा शान्तरसको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस महाकाव्यको संरचना १६ सर्ग, १२० पृष्ठ, संख्यात्मक ५१० श्लोक र सर्गोत्थान र अवसानका ४१ श्लोक गरी जम्मा ५५१ श्लोकसंख्या युक्त रहेको छ ।

४.४.२ 'मानवता' महाकाव्यको 'कथावस्तु'को सङ्गठन

यस काव्यमा पूर्वीय सिद्धान्त अनुसारको मङ्गलाचरण रहेको पाइँदैन । महाकाव्य सिद्धान्त अनुसार मङ्गलाचरण आशीर्वादात्मक, वस्तुनिर्देशनात्मक र नमस्कारात्मक हुनु पर्नेमा यहाँ कविले आफ्नो परिचय खोली मनुष्यको सारतत्त्व बताउन लागेको सङ्केत गर्नु र आफु मौन रही सन्त कविले भनेको सुनेका छन् । यो अन्य सर्गादि र सर्गान्तमा पनि कविले उत्थान र अवसान गरेको जस्तै रहेकोले मङ्गलाचरण भन्न मिल्दैन ।

महाकाव्यको कथावस्तुको आधार महान् घटना हुनुपर्छ र त्यसमा अवान्तर कथा वा अप्रधान घटनाको वर्णन गरिनु पर्छ भन्ने पूर्वीय सिद्धान्तको मान्यता अनुरूप यस महाकाव्यको कथावस्तुको स्रोतको आधार २०४७ साल पछिको नेपालको विध्वंसकारी युद्धलाई लिइएको छ र अवान्तर वा अप्रधान कथाका रूपमा विश्वजनीन परिवेशमा घटेका विभिन्न युद्धजनित घटना र त्यसबाट कुनै प्रगति नहुने देखाई मानवमा मानवताको आवश्यकता औल्याइएको छ । शान्तिको लागि शिक्षाको आवश्यकता र शिक्षाद्वारा नै मानवमा मानवता आउने अनि शान्ति छाउने भनि मानवहरूमा दानवता हैन मानवताको अङ्गिकार गर्न प्रोत्साहित गरिएको छ । महाकाव्यको कथावस्तु अन्तर्गत परिवेश विधानलाई पनि लिन सकिन्छ । परिवेश विनाको कथावस्तुको कुनै औचित्य पुष्टि हुने देखिँदैन । परिवेश अन्तर्गत देश(प्राकृतिक वर्णन वा स्थान) काल(समय) र परिस्थिति(तत्कालीन घटना वा महाकाव्यमा वर्णित विभिन्न घटना)हरूलाई लिइएको छ ।

पूर्वीय सिद्धान्त अनुरूप देश भन्नाले महाकाव्यमा प्राकृतिक रूपमा वर्णित स्थानलाई बुझिन्छ । यस महाकाव्यमा वर्णित स्थान समग्र नेपाल र यसका विशेष गरेर हिमाली र पहाडी भेग रहेका छन् । यस काव्यमा देशको स्वर्गसङ्ग तुलना गर्दै अत्यन्त मनमोहक वर्णन गरेको पाइन्छ ।

परिवेश अन्तर्गत नगर, पर्वत, ऋतु, चन्द्र, सूर्य, उद्यान, रात्री, प्रात, मध्याह्न, युद्ध, वन, यज्ञ आदिको मनमोहक वर्णन गरेको पाइन्छ र जो पूर्वीय सिद्धान्त अनुरूप नै रहेको छ । पञ्चसन्धि(मुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमर्श, उपसंहृति)का आधारमा महाकाव्यलाई हेर्दा यस काव्यमा पहिलो र दोस्रो सर्गको कथावस्तु मुख सन्धिकारूपमा आएको छ भने तेस्रो र चौथो सर्गको कथावस्तु प्रतिमुखका रूपमा आएको छ । पाँचौ सर्गको कथावस्तु यस महाकाव्यको गर्भका रूपमा देखा परेको छ भने सातौँ देखि पन्ध्रौँ सर्गसम्म विमर्श भागका रूपमा यसको कथानक प्रयोग भएको पाइन्छ र अन्त्य तथा सोह्रौँ सर्ग उपसंहृति अर्थात् निष्कर्ष कथानकका रूपमा यस महाकाव्यमा प्रयोग भएको छ । यसरी यस महाकाव्यको कथानक पञ्चसन्धिले युक्त र सुदृढ बन्न पुगेको छ ।

यस महाकाव्यमा २०४७ देखि २०६२ साल भित्रको समयलाई लिइएको छ र यस समयमा भएका विभिन्न युद्ध र विध्वंसको वर्णन गरिएको छ । साथै विध्वंसबाट अग्रगति प्राप्त गर्न नसकिने भन्दै समग्र मानवमा मानवताको आवश्यकता औल्याइएको छ । तत्कालीन समयमा युद्धले सम्पूर्ण मानवमा प्रभाव पारेको थियो र शान्तिको कामनामा लाग्नु अनुकूल रहेको छ भने हालसम्म पनि यस महाकाव्यको औचित्यमा कुनै कमि नभई भन्नु टट्कारो देखिएको छ । विश्व परिवेशलाई हेर्दा यस काव्यको औचित्य भन्नु पछि भन्नु टट्कारो रूपमा पुष्टि हुने देखिन्छ । महाकाव्यको कथावस्तु सर्गबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्नु पर्ने पूर्वीय सिद्धान्तको पूर्णतया पालना गरिएको छ । महाकाव्यको कथावस्तु प्रख्यात वा कल्पित सुखान्त हुनु पर्ने पूर्वीय मान्यता अनुरूप यस महाकाव्यको कथावस्तु कल्पित र सुखान्त नै हरेको छ ।

४.५ उद्देश्य(पाठकापेक्षी, धर्म, संस्कृति र शिक्षाउन्मुख)

महाकाव्यको उद्देश्य चतुर्वर्गको चित्रण हुनु पर्ने पूर्वीय काव्यसिद्धान्तको मान्यता रहेको छ । चतुर्वर्ग(धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष)को क्रमसः तथा कुनै एक वर्ग विशेषको परिपाक वा सम्पूर्ण चतुर्वर्गकै क्रमसः प्रयोग हुनु पर्नेमा मतैक्य पाइँदैन तथापि विशेषतः एकको परिपाकलाई धेरै जसो विद्वान्हरूले जोडदिएको पाइन्छ । पूर्वीय सिद्धान्त अनुरूप यस महाकाव्यमा पनि चतुर्वर्ग अर्थात् पुरुषार्थ चतुष्टय(धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष)को वर्णन भएको छ । मोक्षलाई परिपाकमा पुऱ्याइएको यस काव्यमा धर्मको दोस्रो स्थान र अर्थको तेस्रो स्थान रहेको छ भने कामको खासै महत्त्व रहेको पाइँदैन । यसबाट काव्यकारको उद्देश्य धर्मका माध्यमबाट अर्थ, धर्म र अर्थका माध्यमबाट मोक्ष प्राप्त गर्नु पर्दछ भन्ने धारणा स्पष्ट हुन आउँछ । महाकाव्यकारले कामलाई धार्मिक उद्देश्यका लागि

मात्र प्रयोग गर्नु पर्ने र अन्य भौतिक आनन्दका लागि लिन नहुने तर्फ सङ्केत गरेका छन् । अहिलेको सम्पूर्ण मानव काम तर्फ लागेकोले नेपाल र विश्व जनीन परिवेशमा नै हाल भयावह स्थिति आउन पुगेको भनि सम्पूर्णको उद्देश्य नै शान्ति तथा मोक्ष तर्फ उन्मुख हुनु पर्छ भन्दै कविले मोक्षलाई नै पारिपाकमा पुऱ्याएका छन् । यसका अतिरिक्त यस काव्यमा संस्कृति शिक्षा र पाठकको अपेक्षालाई पनि उद्देश्यको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यस महाकाव्यमा कथाकारले पाठकको अपेक्षा गर्दै शिक्षा र शिक्षाबाट संस्कृति तथा संस्कृतिको रक्षाबाट शान्ति प्राप्ति तर्फ अभिप्रेरित गरेका छन् ।

४.६ अलङ्कृत भाषाशैली

महाकाव्यका तत्त्वहरू मध्ये अलङ्कृत भाषाशैली पनि एक प्रमुख तत्त्वका रूपमा रहेको छ । पूर्वीय सिद्धान्त अनुसार अलङ्कृत भाषाशैलीमा भामहको अन्य विद्वान्हरूको भन्दा विशेष जोड रहेको पाइन्छ । भामहको अलङ्कृत भाषाशैलीका लागि अग्राम्य शब्दार्थ सालङ्कृत र नाति व्याख्येयको अपेक्षा पाइन्छ भने दण्डीले भव्योदात्त अलङ्कारयुक्त र सघनतापूर्ण भाषाशैलीको अपेक्षा गरेका छन् ।

पूर्वीय सिद्धान्त अनुसार यस काव्यमा अलङ्कृत भाषाशैलीको प्रभाव विशिष्ट रहेको पाइन्छ । यदि महाकाव्य अलङ्कृत हुन सकेन भने त्यो सम्प्रेषण पनि कम हुन आउँछ । यस महाकाव्यमा प्रसाद, माधुर्य, जस्ता गुण, शान्त, करुण जस्ता रस र विभिन्न शब्द, अर्थ र उभयालङ्कार जस्ता अलङ्कारको प्रयोगले गर्दा यो काव्य अलङ्कृत भाषाशैलीयुक्त रहेको स्पष्ट हुन्छ । यस महाकाव्यलाई सरस र सम्प्रेषणात्मक तुल्याउन निम्नानुसारका विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै –

४.६.१ शब्दालङ्कार

शब्दका माध्यमबाट काव्यमा चमत्कार उत्पन्न हुनुलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । शब्दालङ्कारमा एउटा शब्दका ठाउँमा अर्को शब्द प्रयोग गर्न मिल्दैन । निश्चित शब्दबाट काव्यसौन्दर्य उत्पन्न हुने भएकाले पर्यायवाची शब्द राख्दा त्यस्तो सौन्दर्य नष्ट हुन्छ । त्यसैले शब्दालङ्कारमा शब्दको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिने गरिन्छ । विभिन्न आचार्यहरूले शब्दालङ्कारलाई विभिन्न वर्गमा विभाजन गरेको पाइए तापनि सामान्यतया अनुप्रास यमक, पुनरुक्तवदाभास, वक्रोक्ति र श्लेष गरी पाँचओटा अलङ्कारहरू बढी प्रचलित रहेका छन् । यस मानवता महाकाव्यमा निम्नानुसारका शब्दालङ्कारहरू प्रयोग भएको पाइन्छ :-

क) अनुप्रास : अनुप्रास अलङ्कारले काव्य वा कवितामा श्रुतिरम्यता ल्याउने गर्दछ । उही क्रममा व्यञ्जन वर्णको पुनः आवृत्ति हुनुलाई अनुप्रास भनिन्छ । यसमा व्यञ्जन वर्णसँगै स्वरवर्ण दोहोरिनु आवश्यक हुँदैन । अनुप्रास अलङ्कारका स्वरूपका आधारमा यसलाई छेकानुप्रास, वृत्यनुप्रास, लाटानुप्रास, आद्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास, श्रुत्यनुप्रास आदि वर्गमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । यहाँ ‘मानवता’ महाकाव्यमा प्रयुक्त अलङ्कारको मात्र उपयोग गरिएको छ, जसलाई निम्न लिखित रूपमा देखाउन सकिन्छ -

१ छेकानुप्रास : छेकको शाब्दिक अर्थ बाढो वा चतुर भन्ने हुन्छ । प्रत्येक पङ्क्तिमा उही क्रममा अनेक व्यञ्जनको एक पटक पुनरावृत्ति हुनुलाई छेकानुप्रास भनिन्छ । चतुर व्यक्तिले बनाएको अलङ्कार भएकाले यसलाई छेकानुप्रास भनिएको हो :

अलि टाढा देख्छु शिखर बदरीनाथ प्रभुको
नगीचै त्यो देख्छु नगर प्रिय केदारशिवको ।
जता हेर्छु पुग्छु नजर प्रभुकै धामहरुमा
सधै रन्छु मेरा श्रवण हरिकै नामहरुमा ॥ (सर्ग १।५)

प्रस्तुत काव्यांशका रेखाङ्कित शब्दहरूमा क्रमशः ‘द् द, न् न्, र् र, ज् ज्, छ् छ्, म् म्, र् र, ह् ह्,’ जस्ता अनेक व्यञ्जन वर्णहरू एक पटक आवृत्त भएका छन् । यस किसिमका व्यञ्जन वर्णहरूको आयोजनाले काव्य गीतिमय र श्रुतिमाधुर्य बन्न पगेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस अलङ्कारको प्रयोग काव्यका अन्य विभिन्न पद्यहरूमा पनि भएको छ ।

२ वृत्यनुप्रास : क्रमसँग वा क्रमविना कुनै एक वा अनेक व्यञ्जन एक पटकभन्दा बढी दोहोरिएर आउँदा उत्पन्न हुने अलङ्कारलाई वृत्यनुप्रास भनिन्छ^१ (विश्वनाथ, पृ. ६६८) ।

सधैँ सेताम्मे छन् शिखरसरि सारा समथर
हिउँका थुप्रा यी सतत बनिदिन्छन् सहचर ।
यिनै मा भेटिन्छन् रुचिर कुटिया योगिहरुका
जहाँ पुग्दा बोभा हृदयभरि को हुन्छ हलुका ॥ (सर्ग १।१०)

^१ अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा ।

एकस्य सकृदप्येष वृत्यनुप्रास उच्यते ॥१०॥४॥

प्रस्तुत कवितांशको प्रत्येक पाउका रेखाङ्कित शब्दहरूमा क्रमशः पहिलो पाउमा 'स्' र 'र्', दोस्रो पाउमा 'स्' र 'त्', तेस्रो पाउमा 'य्' र 'र्' र चौथो पाउमा 'ह्' वर्णहरूको अनेकवार आवृत्ति गरिएको छ । जसले गर्दा प्रस्तुत कवितांश श्रुतिरम्य बन्न पुगेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

३ **श्रुत्यनुप्रास** : श्रुतिको शाब्दिक अर्थ श्रवण गर्नु भन्ने हुन्छ । श्रवण गर्दा आनन्द लाग्ने अलङ्कारलाई श्रुत्यनुप्रास भनिन्छ । तालु, दन्त आदि एउटै उच्चारण स्थानबाट उच्चरित हुने एक वा अनेक व्यञ्जन वर्णहरूको पुनरावृत्ति हुँदा उत्पन्न हुने अलङ्कारलाई श्रुत्यनुप्रास भनिन्छ² (विश्वनाथ, पृ.६६९) । जस्तै :

सारा बिग्रचो भनि हरघडी कल्पिने मात्र हैन
नीको पार्ने विधिसँग नभै काम केही हुँदैन ।
ऐले सारा जगतभरि नै व्याप्त देखिन्छ चिन्ता
त्यो चिन्ताको जग मनुज नै स्पष्ट देखिन्छ बुझ्दा ॥ (सर्ग ६।४)

प्रस्तुत श्लोकमा एउटै उच्चारण स्थानबाट उच्चरित हुने 'ख्' र 'ग'(हनुमूलीय), 'र्' र 'ज'(वत्स्य), 'स' र 'द'(दन्त्य), 'न'(नासिक्य) र 'ह'(अतिकण्ठ्य) वर्णको अनेकवार आवृत्ति गरिएको छ । समान उच्चारण स्थाबाट उच्चरित हुने यी वर्णहरूको बारम्बार प्रयोग भएकाले प्रस्तुत श्लोकमा श्रुत्यनुप्रास अलङ्कारको श्रुतिरम्य साङ्गीतिक भन्कार पैदा भएको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४ **आद्यनुप्रास** : आदि भनेको सुरुको भाग हो । प्रत्येक हरफको आरम्भमा गरिने समान वर्णको पुनरावृत्तिलाई आद्यनुप्रास भनिन्छ । आद्यनुप्रासको प्रयोग अन्य अनुप्रास अलङ्कारका तुलनामा कमै मात्रामा पाइन्छ । 'मानवता' महाकाव्यमा पनि यस अलङ्कारको कम मात्रामा प्रयोग गरिएको छ । जस्तै :

विचार नै हो गरु योजनामा
विचार नै प्रेरक हो क्रियामा ।
विचार हो योजक चाहनाको
विचार नै मूल छ साधनाको ॥ (सर्ग १०।प्रथम)

² उच्चार्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके ।
सादृश्यं व्यञ्जनशैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते । १०।५ ।

प्रस्तुत काव्यांशको प्रत्येक हरफका आदिभागका रेखाङ्कित शब्दहरूमा 'व्, च्, र्,' वर्णहरूको अनेकवार पूर्णरूपमा आवृत्ति गरिएको छ जसले गर्दा प्रस्तुत कवितांश श्रुतिरम्य बन्न पुगेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

५ अन्त्यानुप्रास : पङ्क्ति वा हरफको अन्त्यमा गरिने समान वर्णको पुनरावृत्तिलाई अन्त्यानुप्रास भनिन्छ^३(विश्वनाथ, पृ. ६७०) । यसमा स्वरवर्णले समेत प्रभावकारी भूमिका खेल्दछ । लयबद्ध रचनाको प्रत्येक पाउको अन्त्यमा पाइने समान वर्णको आवृत्तिलाई अन्त्यानुप्रास भनिन्छ । जस्तै :

यस्तो मोहान्ध पारा अब सकल हटोस् स्वच्छ चैतन्य जागोस्
स्रष्टाको सिर्जनामा स्मृति सतत रहोस् मोहमालिन्य भागोस् ।
उत्को त्यो संभ्रनाले सरस हृदयमा शान्तिधारा बहाओस्
मान्छे प्रज्ञा जगाई सुकृत विभवले जिन्दगी यो सजाओस् ॥ (सर्ग १४।१०)

प्रस्तुत काव्यांशका प्रत्येक हरफका अन्त्यमा समान किसिमका 'आ', 'ग्', 'ओ' र 'स्' वर्णहरूको पुनरावृत्ति गरिएको छ । सर्वान्त्यानुप्रास अलङ्कारको विशेषता कवितालाई गेयात्मक बनाउनु हो जसले गर्दा प्रस्तुत अंश श्रुतिरम्य र गेयात्मक बन्न पुगेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

६ समविषमान्त्यानुप्रास : सम र विसम तरिकाले पङ्क्तिको अन्त्यमा हुने पुनरावृत्तिलाई सम विसमान्त्यानुप्रास भनिन्छ अर्थात् कुनै पनि श्लोकमा रहेका पहिलो र दोस्रो पाउका अन्त्याक्षर समान हुनुका साथै तेस्रो र चौथो पाउका अन्त्याक्षर पनि समान हुनुलाई सम-विषमान्त्यानुप्रास अलङ्कार भनिन्छ । सर्वान्त्यानुप्रास अलङ्कारमा जस्तै श्लोकका चारै पाउका अन्त्याक्षर समान नभए पनि दुई-दुई पाउका अन्त्याक्षर समान हुने भएकाले काव्य गेयात्मक बन्न पुग्दछ । प्रायः साहित्यकारहरूले सम-विषमान्त्यानुप्रास अलङ्कार नै प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस महाकाव्यमा पनि तुलनात्मक रूपमा सम-विषमान्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग बढी पाइन्छ । जस्तै—

सबैमा वर्षाई अमृतकण संरक्षक बनी
सबैमा बस्ने ती सब जगतका मालिक बनी ।
चिदात्माको आराधनविनु उदासी तवरले
कहाँ भेट्थ्यो त्यस्तो अमृतमय चैतन्य नरले ॥ (सर्ग २।१४)

^३ व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वेरण तु ।

आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत् ॥१०६ ॥

यस श्लोकमा माथिल्ला पङ्क्तिका दुई रेखाङ्कित शब्दहरू 'बनी', 'बनी' र तल्ला दुई पङ्क्तिका रेखाङ्कित शब्दहरू 'रले' 'रले'मा भएको अनुप्रास सम छ भने माथिल्लो र तल्लो दुई पङ्क्ति बीचको अनुप्रास विसम रहेको छ । तसर्थ यो श्लोक समग्रमा समविसमान्त्यानुप्रासको उदाहरण बन्न पुगेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

ख) अतुकान्त अलङ्कार : श्लोक वा पङ्क्तिका अन्तिम अक्षर समान नहुनुलाई अतुकान्त भनिन्छ :

मलाई साक्षी भै सब जगत हेर्ने रहर छ

जहाँ सोच्यो पुग्छ मनविच लिई भाव सरस ॥ (सर्ग २।२ अन्त्य)

प्रस्तुत श्लोकको पहिलो पङ्क्ति र दोस्रो पङ्क्तिका अन्तिम अक्षर समान नभएको हुनाले यो अतुकान्तको उदाहरण बन्न पुगेको हो । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.६.२ अर्थालङ्कार

अर्थगत वैशिष्ट्यका कारण काव्यमा चमत्कार उत्पन्न हुनुलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ । शब्दालङ्कारले शब्दका माध्यमबाट काव्यमा श्रुतिसौन्दर्य उत्पन्न गर्दछ भने अर्थालङ्कारले अर्थगत सघनताद्वारा भावलाई चमत्कृत तुल्याउँछ । यस महाकाव्यमा विश्वजनीन परिवेश र नीतिगत चेतना तथा अनेक विकृतिहरूको निर्मूलताको अपेक्षा राख्ने केशवशरणले सरल र सरस शब्दको प्रयोग गरी काव्यमा अर्थपक्षलाई सबल बनाउने प्रयत्न गरेका छन् । शब्दालङ्कारमा निश्चित शब्दको प्रयोगबाट मात्र श्रुतिमाधुर्य उत्पन्न हुन्छ भने अर्थालङ्कारमा उही अर्थ दिने जुन सुकै शब्दको प्रयोग गर्न सकिन्छ । अर्थालङ्कारलाई ससाना सूक्ष्म भेदका आधारमा विभिन्न शाखमा विभाजन गर्न सकिने भएकाले यसको सङ्ख्याका बारेमा मतैक्य पाइँदैन तथापि यस मानवता महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका केही अर्थालङ्कारहरूको निम्नानुसार उदाहरण र विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ :

क) उपमा : एउटै वाक्यमा उपमेय र उपमानको धर्मगत समानताबाट वाच्यात्मक ढङ्गले सौन्दर्य प्रकाशन भएमा उपमा अलङ्कार हुन्छ । यसका उपमेय, उपमान, साधारण धर्म र वाचक शब्द गरी चार ओटा अङ्गहरू हुन्छन् । त्यसमा उपमेयमा पाइने अल्पगुणलाई उपमानमा पाइने गुणाधिक्यसँग तुलना गरेर चमत्कार उत्पन्न गरिन्छ । उपमा अलङ्कारका विभिन्न भेदहरू पाइन्छन् । यहाँ 'मानवता' महाकाव्यमा पाइने भेदहरूको मात्र निम्नलिखित रूपमा विश्लेषण गरिएको छ -

१) पूर्णोपमा : उपमेय, उपमान, साधारण धर्म र वाचक शब्द स्पष्ट रूपमा देखिनुलाई पूर्णोपमा भनिन्छ । यसमा उपमा अलङ्कारका सबै अङ्गहरू आएका हुन्छन् : जस्तै -

मलाई यो ठाउँ मुटुसरह अत्यन्त प्रिय छ

सधैं माया लाग्ने विषय मनमा एक यहि छ ।

नहोस् कैल्यै यस्को अवनति भनी जप्छु मनमा

यसैको सेवाको रहर लिइ बाँच्छु जगतमा ॥(सर्ग १।३१)

प्रस्तुत काव्यांशमा यस ठाउँलाई मुटुसँग तुलना गरिएको छ । यसमा देश वा स्थान उपमेय, मुटु उपमान, माया साधारण धर्म र सरह समतावाचक शब्दका रूपमा आएका छन् । त्यसैले उक्त श्लोकांशमा पूर्णोपमा रहेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

२) लुप्तोपमा : उपमा अलङ्कारका चार उपकरणहरू (उपमेय, उपमान, साधारण धर्म र वाचक शब्द) मध्ये कुनै एउटा वा दुईओटा अथवा तीनै ओटा पक्ष लोप हुनुलाई लुप्तोपमा भनिन्छ । जस्तै :

चाहे जति रमाउ बाहिर बसी स्थायी हुँदै हुन्न त्यो

आफ्नो जन्मथलो सरी अरु कतै पाइन्न ठाउँ निको ।

भर्थ्यो मानवचित्तभिन्न तिमि नै आदर्शका यी कुरा

आऊ भट्ट यहाँ पलाउन सकून् उत्साहका आँकुरा ॥(सर्ग ३।१५)

प्रस्तुत श्लोकांशमा उत्साहलाई आँकुरासँग तुलना गरिएको छ । यसमा उपमानका रूपमा जन्मथलो, उपमेयका रूपमा ठाउँ अनि साधारण धर्मका रूपमा आदर्श रहेको छ । उक्त काव्यांशमा समतावाचक शब्द (रूपी) को लोप भएको हुँदा लुप्तोपमा रहेको बोध हुन्छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

३) मालोपमा : एउटा उपमेयको अनेक उपमान पाइनुलाई मालोपमा भनिन्छ । यसमा उपमानहरू शृङ्खलाबद्ध रूपमा आएका हुन्छन्; जस्तै :

गौरीशङ्करले अनन्त रसिला लीला रचेको स्थल

यो वासस्थल मुक्तिनाथ प्रभुको यो वेद जन्मस्थल ।

सीताको बलबाहुको भृकुटिको विश्वासको जीवनी

आऊ मानवता र सम्हाल नमरोस् यो विश्वसञ्जीवनी ॥(सर्ग ३।२८)

प्रस्तुत काव्यांशको एउटै उपमेय विश्वसञ्जीवनी(देश)लाई अनेक उपमानहरू दिइएको छ । यसमा उपमेयका रूपमा विश्वसञ्जीवनी(देश), उपमानका रूपमा गौरीशङ्करले लीला रचेको स्थल, मुक्तिनाथको वासस्थल, वेदको जन्मस्थल, सीताको, बलबाहुको, भृकुटीको विश्वासको जीवनी आएका छन् भने साधारण धर्मका रूपमा रसिला, लीला, सम्हाल जस्ता पदहरू आएका छन् । स्थल, यो जस्ता शब्दहरू समतावाचक शब्द हुन् । यसरी एउटा उपमेयलाई शृङ्खलाबद्ध रूपमा अनेक उपमान दिइएकाले यो मोलापमा रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

ख) रूपक अलङ्कार : विषय(उपमेय)मा विषयी(उपमान)को अभेद आरोप गरिनुलाई रूपक अलङ्कार भनिन्छ । यसमा प्रायः रूपसाम्य र कार्यसाम्यका आधारमा अभेद आरोप गरिएको हुन्छ । जस्तै :

म हूँ यौटा आध्यात्मिक पथिक सँग्लो हृदयको
हिमाली आँखाले पल पल म हेर्छु जगत यो ।
छ मेरा नानीमा शिव-सुगतको कोमल मन
त्यसैद्वारा मूल्याङ्कन गरिरहन्छु दिनदिन ॥ (सर्ग २।३)

प्रस्तुत श्लोकांशमा आँखालाई हिमालसँग अभेद आरोप गरिएको छ । त्यसैले उक्त काव्यांशमा रूपक अलङ्कार रहेको छ । यसका अतिरिक्त विभिन्न अन्य श्लोकहरूमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

१) रूपकातिशयोक्ति : उपमानले उपमेयलाई आफूमा समाहित गरी अभेद अवस्था सृजना गरेमा रूपकातिशयोक्ति अलङ्कार हुन्छ । यसमा उपमेय गुप्त रहने हुँदा सन्दर्भानुसार खोज्नु पर्ने हुन्छ । जस्तै :

लगाए जस्तै यो त्रिभुवन बगैँचा सुरुचिर
तिनै मालीलाई हृदयतलमा राखि सतत ॥ (सर्ग २।२)

प्रस्तुत श्लोकांशमा ईश्वरलाई मालिको रूपमा स्मरण गरिएको छ । उपमेय ईश्वरको उल्लेख नगरी उपमान मालि शब्दद्वारा नै अर्थबोध गराइएकाले रूपकातिशयोक्ति अलङ्कार रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसका अतिरिक्त अन्य विभिन्न श्लोकहरूमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

ग) सन्देह : प्रस्तुत विषयमा वास्तविकताको सन्देह उत्पन्न भएमा संशय वा सन्देह अलङ्कार हुन्छ । यस्तो सन्देह कविप्रतिभाद्वारा सृजित हुने गर्दछ । जस्तै :

कतै भर्ना भर्छन् भररर मिठो मोहनि छरी

कतै खोला भर्छन् श्रुतिमधुर माधुर्यलहरी ।

गुफैपिच्छे बन्छन् मुखर प्रणवोच्चारण सदा

यहाँ बन्छिन् मानूँ अझ प्रकृति नै साधनरता ॥(सर्ग १।७)

प्रस्तुत श्लोकमा प्रकृति नै साधनरता भएको संसय उत्पन्न भएको छ । यहाँ प्राकृतिक भर्नाहरूको आवाजलाई प्रकृति साधनरत बनेर ॐकारको उच्चारण गरेको संसय प्रकट गरिएको छ । त्यसैले उक्त श्लोकमा सन्देह अलङ्कार रहेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य विभिन्न श्लोकहरूमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

घ) उत्प्रेक्षा : प्रस्तुत वस्तुमा अप्रस्तुत वस्तुको सम्भावना गरियो भने उत्प्रेक्षा अलङ्कार हुन्छ । जस्तै:

गुफाभिन्नै नाच्छन् छम छम गरी देवरमणी

कतै आभा छर्छन् धप-धप बली गैरिकमणि ।

कतै गुञ्जीरन्छन् अतिमधुर साङ्गीतिक ध्वनि

यहाँ पुग्ने ठान्छन् सुरपुर यही रैछ कि भनी ॥(सर्ग १।६)

प्रस्तुत श्लोकमा नेपाल देशलाई स्वर्गको रूपमा र छहराको आवाजलाई साङ्गीतिक आवाजको आभास गरिएको छ । त्यसैले उक्त श्लोकमा उत्प्रेक्षा अलङ्कार रहेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

ङ) अतिशयोक्ति : वर्ण्यवस्तु(उपमेय)लाई आफूमा समाहित गरी अवर्ण्य(उपमान)को वर्ण्यका साथ अभेद वर्णन गरिएमा अतिशयोक्ति अलङ्कार हुन्छ । जस्तै :

कहीं चौरी गर्छन् नमनविधि हल्लाइ चमर

कतै डाँफे नाच्छन् मनविच लिई प्रेमलहर ।

उँभो उस्तै राम्रा घनपटल छन् च्यादर सफा

कहाँ सक्थिन् वाणी कहन यिनको सुन्दर छटा ॥(सर्ग १।९)

प्रस्तुत काव्यांशमा प्राकृतिक हरियालीलाई सुन्दर च्यादरको कारक तत्वका रूपमा लिइएको छ । यसमा उपमेय प्रकृति लुप्त रही उपमान सफा च्यादरका बारेमा बढाइ-चढाइ वर्णन गरिएकाले

यी दुईमा अभेद अवस्था सृजना भई अतिशयोक्ति अलङ्कार प्रतिपादित भएको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकहरूमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

च) स्वभावोक्ति : कुनै पनि पदार्थ विशेषको जाति, गुण र क्रियाका अनुसार स्वाभाविक वर्णन भएमा स्वभावोक्ति अलङ्कार हुन्छ । जस्तै :

विर्सी जीवन बन्छ मानिस हठी त्यो जीविकाका प्रति
यो लाग्दछ अभावपूर्तितिर नै विर्सी स्वभावोन्नति ।
सम्भौँ जीवन नै सम्हाल्न नसके के गर्नु त्यो जीविका
होलान् भित्र स्वभाव उज्वल नभै ती पूर्ति केकामका ॥ (सर्ग १५।९)

यस श्लोकमा यहाँ मानिसले आफ्नो जीवनलाई विर्सेर जीविका प्रति हठी भएर अभाव पूर्तिमा लागेको र आफ्नो स्वभाव भुलेर आवश्यकता पूर्ति के काम लाग्दछ भन्ने यथार्थको चित्रात्मक ढङ्गले वर्णन गरिएकोले स्वभावोक्ति अलङ्कारको सौन्दर्य झल्कन गएको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

छ) अत्युक्ति : उदारता, शौर्य आदिको अद्भुत वा भुटो वर्णन गरिएमा अत्युक्ति अलङ्कार हुन्छ । जस्तै:

आफै नै छौ जगतभरिका सिर्जनाका मुहान
सँग्लो राखी हृदय रच लौ अस्मिताको निशान ॥ (सर्ग ६।३अन्त्य)
हिंसा निर्दयता कतै पनि यहाँ देखिन्नथ्यो लोकमा
हुन्थ्यो नित्य सहानुभूति सबमा राखेर संवेदना ।
सक्दा गर्नु परोपकार सबमा राखेर चोखो मन
कैल्यै हुन्न विगार गर्नु अरुको भन्ने थियो चिन्तन ॥ (सर्ग ४।१७)

प्रस्तुत श्लोकांशमा आफै नै सिर्जनाको मुहान हौ भन्नु, पहिलेको अवस्थामा निर्दयता कतै पनि देखिदैनथ्यो भन्नु र अरुको विगार गर्न हुन्न भन्ने चिन्तन थियो भन्ने भनाइले स्वच्छ भावनाको अद्भूत वर्णन गरेको देखिन्छ । त्यसैले उक्त काव्यांशमा अत्युक्ति अलङ्कार रहेको छ । अलङ्कारको अन्य श्लोकहरूमा पनि विशेष रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

ज) असङ्गति : कार्यकारणको सङ्गति नमिलेमा अथवा कारण र कार्य बेग्ला-बेग्लै ठाउँमा भएमा असङ्गति अलङ्कार हुन्छ; जस्तै :

एकातर्फ छ मन्त्रपाठ संगमा चर्किन्छ कोलाहल

कानै चिर्दछ शंखघन्टहरूको आवाज अर्कातिर ।

यस्तोमा म कहाँ पुगें भनि बरा त्यो आर्त भै काँप्छ

‘मान्यो लौ’ भनि हानिँदा खुकुरिले थाहै नभै ठल्दछ ॥ (सर्ग ५।१२)

माथिको काव्यांशमा डरले काँपे पछि मान्यो भनेर बली दिइएको छ । वास्तवमा काप्नु अथवा डराउनु कारण र मान्नु कार्यको सङ्गति मिलेको देखिँदैन । त्यसैले उक्त श्लोकांशमा असङ्गति अलङ्कार रहेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

भ्र) परिणाम : जहाँ विषयी(उपमान)ले विषय(उपमेय)को स्वरूप ग्रहण गरी प्रकृत कार्यमा उपयोगी हुन्छ, त्यहाँ परिणाम अलङ्कार हुन्छ; जस्तै :

वर्षन्थे शिशुमा युगौं युग तिमी बाँचे भनी आशिष

द्यौताका ऋषिका सफा हृदयका छर्दै मिठा तारिफ ।

काट्यौ शैशवकालका दिन यहीं प्यारी सबैकी बनी

हुक्यौ भाव जगाइ सिद्धहरूकी आरध्य देवी बनी ॥ (सर्ग ३।५)

यस काव्यांशमा सबैकी प्यारी बनेर शैशवकाल बिताउनु र मानवता सिद्धहरूकी आराध्य देवी बनेकीले यस श्लोकमा परिणाम अलङ्कार रहेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

ब) लोकोक्ति : लोकमा प्रचलित उखान वा टुक्काको प्रयोग गरी काव्यमा चमत्कार पैदा गरेमा लोकोक्ति अलङ्कार हुन्छ; जस्तै :

यी चारैथरि चिन्ह हुन् प्रकृतिका सामान्य सर्वत्र छन्

मान्छे संस्कृतिको छ केन्द्र जसमा चौतर्फि वैशिष्ट्य छन् ।

आहारादि लिँदा अरूप्रति दया राख्ने मनुष्यै त हो

अर्काको दुःखमा ‘कठैबरी’ भनी सोच्ने मनुष्यै त हो ॥ (सर्ग ४।१३)

माथिको श्लोकांशमा अर्काको दुःखमा सोच्ने र कठैबरी भन्ने मनुष्य नै हो भनेर कठैबरी टुक्काको प्रयोग गरी प्रभावमूलक ढङ्गले अभिव्यक्त गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । त्यसैले उक्त

श्लोकांशमा लोकोक्ति अलङ्कार रहेको छ । अन्य श्लोकहरूमा यस अलङ्कारको प्रयोग स्पष्टताका साथ भएको पाइँदैन ।

ट) अधिक : आधारभन्दा आधेय विशाल भएको वर्णन गरिएमा अधिक अलङ्कार हुन्छ;

जस्तै :

हेर्दा बाहिर सानु आकृति लिई देखिन्छ मान्छे अणु
भित्री तत्त्व बुभ्यो विशाल छ कती त्यो शब्दले के भनू ?
आखाँमा अति सानु मानिस यहाँ डुल्दैछ संसारमा
प्रज्ञामा त विराट भै जगत नै हाँकतैछ मान्छे यहाँ ॥ (सर्ग ४।५)

प्रस्तुत श्लोकांशमा सानो मान्छेले विराट भएर जगत नै हाक्ने कुरा गरिएको छ । मानिसमा विराट भएर विश्वहाक्नुले अधिक अलङ्कार रहेको स्पष्ट हुन्छ । अन्य श्लोकहरूमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

ठ) विषम : परस्पर असम्बन्धित कुराहरूको एकै ठाउँमा वर्णन गरिनुलाई विषम अलङ्कार भनिन्छ;

जस्तै :

दौडोस् सानु शरीरले उ त कठै ? सक्ला कती दौडन
उस्का बुद्धिकलाहरू पलकमै नाच्छन् सयौँ योजन ।
मान्छेभिन्न अनन्त शक्ति छ भनी जो भन्दछन् पारखी
साँचै हो र त आउँछन् प्रभु बनी ती पार्थका सारथि ॥ (सर्ग ४।६)

प्रस्तुत श्लोकांशमा कारण र कार्यको बेमेल भएको देखिन्छ । मान्छेमा अनन्त शक्ति भएकोले कृष्ण यहाँ आउनुले विषम अलङ्कार रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

ड) विरोधाभास : जहाँ दुईओटा कुरामा विरोधजस्तो देखिन्छ तर वास्तवमा विरोध हुँदैन त्यहाँ विरोधाभास अलङ्कार हुन्छ । जस्तै :

त्यै हो यो परिवेश किन्तु अहिले अर्कै भयो हालत
मान्छे मानव नै रहेन सब भो आदर्श नै कुण्ठित ।
आऊ मानवता र लिएर ममता यो जन्मभूमिप्रति
आस्था भै वसिद्यौ तिमी हृदयमा सुधोस् सबैको मति ॥ (सर्ग ३।२०)

प्रस्तुत श्लोकांशमा मान्छे मानव मानवता र तिमी, परिवेश र जन्मभूमि नै रहेन भनी भ्रममा पार्न खोजिएको छ । वास्तवमा मान्छे र मानव भन्नु एउटै भएकोले यी दुई कुरामा विरोधजस्तो देखिएको हुँदा विरोधाभास अलङ्कार रहेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकहरू यस अलङ्कारको प्रयोग कमै भएको पाइन्छ ।

ढ) तुल्ययोगिता : प्रस्तुत वा अप्रस्तुत पदार्थहरूका बीच एउटै धर्मसम्बन्ध देखाइएमा तुल्ययोगिता अलङ्कार हुन्छ । जस्तै :

चिदैँ बाहिरका उपाधि सबमा राखेर सङ्गो मन
रोगी, दीन, गरीबका प्रति लिई सेवार्थ सच्चिन्तन ।
आस्थाले परमार्थका क्रमहरू जे छन् चलेका यहाँ
यौटै मूल निदान ती सकलको तिम्रै थियो प्रेरणा ॥ (सर्ग ३१३)

यस श्लोकांशमा अप्रस्तुत मानवता र प्रस्तुत प्रेरणा बीच एउटै सम्बन्ध रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसमा मानवता र प्रेरणाको एउटै धर्मसम्बन्ध देखिएकाले तुल्ययोगिता अलङ्कार रहेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

ण) संभावना : कुनै पनि कार्य सम्पादनको सन्दर्भमा 'यस्तो भएमा त यस्तो हुन सक्थ्यो' भन्ने आसय प्रकट गरिएमा संभावना अलङ्कार हुन्छ । जस्तै :

मान्छेभित्र तिमी सधैं बसीदिए यो स्वर्ग बन्थ्यो धरा
उब्जिन्थे नरभित्र सद्गुणहरू बन्दै सधैं उर्वरा ।
आऊ मानवता र नबिस्र कहिल्यै यो आफ्नो जन्मस्थली
तिम्रो दृष्टि परोस् हटोस् अब छिटै यो युद्धको खल्वली ॥ (सर्ग ३११)

प्रस्तुत काव्यांशमा मानवता आएर मान्छे भित्र बसीदिए मान्छेभित्र सद्गुणहरू आउने, पृथ्वी उर्वर बन्ने र युद्धको खल्वलि हट्ने थिए भन्ने आसय प्रकट गरिएकाले संभावना अलङ्कार रहेको छ । यस श्लोकका अतिरिक्त अन्य श्लोकहरू पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

त) समभाव : जुन श्लोकका पङ्क्ति वा चरणहरूमा समान भावको अनुभूति हुन्छ, त्यसलाई समभाव भनिन्छ । जस्तै :

तिनै विश्वात्माको अतुल गरिमामा मुदित भै
चिनी तिनको सत्ता प्रतिहृदय ऐकात्म्ययुत भै ।

त्यही सत्तालाई अनुभव स्वयंमा गरिकन

जिओस् मान्छे होला अनि जगत यो शान्तिसदन ॥(सर्ग २।१५)

प्रस्तुत श्लोकमा विश्वात्मा ईश्वरमा जुन मानवता छ त्यो मानवता संसारका प्रत्येक व्यक्तिमा हुने हो भने जगत शान्तिमय हुने थियो भन्ने कविको अभिव्यक्तिमा समभाव रहेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य काव्यांशमा पनि यस अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

४.७ रसयुक्तता

पूर्वीय महाकाव्यका सिद्धान्तकार विश्वनाथका अनुसार शृङ्गार, वीर र शान्त रसमध्ये कुनै एक रस अङ्गी रसका रूपमा तथा अन्य सबै वा केही रस अङ्ग रसका रूपमा महाकाव्यमा प्रयोग हुनु पर्ने मान्यता छ । यस महाकाव्यमा अङ्गीरसका रूपमा शान्त रसको आलङ्कारिक प्रयोग भएको पाइन्छ भने अङ्ग रसका रूपमा करुण रसका साथै पौराणिकहरूको मान्यता अनुरूप एक भक्तिरसको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ र वीर रसको आभास मात्र पाइन्छ । जसलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

शान्तरस : संसारको अनित्यता र निःसारताको बोधबाट उत्पन्न हुने वैराग्यपूर्ण चित्तवृत्ति वा मनस्थितिबाट शान्त रसको उत्पत्ति हुन्छ । यसको स्थायी भाव रसस्थिति बोध वा वैराग्य(निर्वेद) हो । निःसार संसार या परमात्मा आलम्बन; पुण्य स्थान, तीर्थ देव मन्दिर, साधुहरूको सङ्गत आदि उद्दीपन; सात्विक रोमाञ्च, आँसु आदि अनुभाव र हर्ष, स्मृति, विरक्ति, पश्चाताप आदि व्यभिचारी वा साञ्चारी भाव रहेका हुन्छन् । उदाहरण :

सिद्धा सादा सच्चा श्रमप्रिय ठुला साहसरत

सदा शान्तिप्रेमी अनवरत निर्माणपथिक ।

यिनै हुन् नेपाली जनहृदयका उज्ज्वल गुण

यिनैले यो जातिप्रति खुशि हुँदैछन् त्रिभुवन ॥(सर्ग १।३)

आलम्बन :सिद्धा, सादा, श्रमिक,

उद्दीपन :उज्ज्वल गुण, समभाव

अनुभाव : साहस, चेतनाको जागरण, समानता बोध

व्यभिचारी भाव :हर्ष, धृति

स्थायी भाव : शान्त (निर्वेद) ।

यो रस यस महाकाव्यको अङ्गीरसको रूपमा प्रयोग भएको हुँदा अत्यधिक प्रयोग भएको पाइन्छ । यस रसको प्रयोग दोस्रो, पाँचौँ, छैटौँ र सोह्रौँ सर्गका अतिरिक्त अन्य सबै सर्गमा भएको पाइन्छ । यी सर्गका पनि विभिन्न श्लोकमा यसको प्रयोग पाइन्छ ।

करुणरस : पुत्रादि प्रियजन सितको वियोग वा तिनको विपत्ति अथवा मरण देखेर वा सुनेर मनमा उत्पन्न हुने विकलताबाट करुण रसको उत्पत्ति हुन्छ । यसमा शोक स्थायी भाव रहेको हुन्छ भने वियुक्त, विपद्ग्रस्त वा मृत प्रियजन यसको आलम्बन विभाव हुन्छ । प्रियजनको गुणको सम्झना, मरण कालमा उसको मुख दर्शन, शव दर्शन, चित्र दर्शन तथा सम्बद्ध घटना, वस्तु, वस्त्र, अलङ्कार आदि उद्दीपन विभाव र रोदन, प्रलाप, भूमि पतन, कपाल लुछ्नु, विलाप गर्नु, काम्नु आदि अनुभाव हुन्छ । त्यसै गरी मोह, चिन्ता, मूर्छा, आँसु आदि व्यभिचारी भाव यसमा देखा पर्छन् भने शोकमग्न भएर बस्नु यसको स्थायीभाव हुन्छ । जस्तै :

आमा छिन् करुणामयी सकल यी प्राणीहरूकी मुमा

उन्कै सामु लगी गिँडिन्छ विचरो त्यो धर्मको नाउँमा ।

हेर्दी हुन् विचरी टुलूटुलु बनी 'सर्वोपकार' प्रिया

यस्तो निर्दयता नियालि मुटु नै उन्को हुँदो हो छिया ॥ (सर्ग ५।९)

आलम्बन : मृतक शिशु

उद्दीपन : शिशुको सम्झना, मृत घटना

अनुभाव : निर्दयता नियाल्नु, विलाप गर्नु

व्यभिचारी भाव : मुटु छिया-छिया हुनु,

स्थायी भाव : शोक, सुर्ता ।

यस महाकाव्यको अङ्गीरसको रूपमा प्रयोग भएको यस रसको दोस्रो र पाँचौँ सर्गमा पूर्ण रूपमा भएको पाइन्छ भने अन्य सर्गको विभिन्न श्लोकहरूमा पनि यसको प्रयोग पाइन्छ ।

भक्तिरस : संसारको अनित्यता र भगवत् तथा देश, मान्यजन आदि प्रतिको अगाध प्रेमबाट उत्पन्न हुने भावलाई भक्तिरस भनिन्छ । यसमा आलम्बनमा ईश्वर, निस्सार संसार, दुस्स्थिति, उद्दीपनमा देशप्रेम, मान्यजनप्रति अनुराग, पुण्यस्थान, अनुभावमा हर्ष, विरक्ति, आवेग, व्यभिचारी भावमा क्षमा र स्थायी भावमा भक्ति हरेका हुन्छन् । जस्तै :

अर्को क्यै सोच तिम्रो मनविच नरहोस् देशउत्थानभन्दा

सारा सङ्कल्प लागून् मुलुकहिततिरै तोडि सङ्कीर्ण फन्दा ।

‘नेपाली’ शब्द सुन्दा सबतिर छरिने ज्योति फीका नपार

यो शान्तिक्षेत्र लम्कोस् प्रगतितिर सधैं पाइ तिम्रो सट्टार ॥ (सर्ग १३१२)

आलम्बन : देश उत्थान

उद्दीपन : शान्ती क्षेत्र, नेपाली शब्द

अनुभाव : प्रगति, सत् सङ्कल्प

व्यभिचारी भाव : सङ्कीर्णता तोड्नु

स्थायी भाव : भक्ति ।

यस महाकाव्यको अङ्ग रसको रूपमा स्थापित यस रसको प्रयोग विशेष गरेर छैटौँ, तेह्रौँ सर्गमा देश भक्तिपूर्ण भएको छ भने चौधौँ सर्गमा पनि यस रसको ईश्वरीय भक्तिमा प्रयोग भएको छ । यसका अतिरिक्त अन्य सर्गका श्लोकहरूमा पनि यसको प्रयोग भएको छ ।

वीराभास : युद्ध, दया, दान र धर्म सम्बन्धी कार्यमा उत्साह र सक्रियतापूर्वक काम भयो भने वीर रस उत्पन्न हुन्छ । यसको स्थायी भाव उत्साह हुन्छ । प्रतिद्वन्द्वी, शत्रु, माग्ने, दुःखी, तीर्थस्थल आदि आलम्बन विभाव; शत्रुको पराक्रम, प्रभाव, शक्ति, अहङ्कार तथा दुःखी र माग्नेहरूको दयनीय अवस्था तथा उनीहरूले गरेको प्रशंसा उद्दीपन विभाव; सत्कार, रोमाञ्च, गर्वयुक्त वाणी, दयायुक्त बोली आदि अनुभाव र धैर्य, गर्व, मृति, दया, तर्क, आवेग आदि व्यभिचारी भाव यसमा रहेका हुन्छन् । यसका युद्धवीर, दयावीर, दानवीर र धर्मवीर गरी चार भेद हुन्छन् तर साहित्यमा युद्धवीरकै बढी महत्त्व हुन्छ । उदाहरण :

गर्जन्छन् सब राष्ट्रसेवकहरू आफ्नै ढिंडोरा पिटी

तानातान र अन्तहीन भगडा डाक्दैछ भन् दुःस्थिति ।

सिङ्गो राष्ट्र बनी रहेछ ‘विचरो’ यो स्वार्थसंघर्षमा

देऊ आशिष लौ नगीचिन सकोस् त्यो शान्तिसम्भावना ॥ (सर्ग ४१३५)

आलम्बन : शत्रु

उद्दीपन : शत्रुको बल, प्रभाव र शक्ति

अनुभाव : ढिंडारो पिट्नु

व्यभिचारी भाव : धैर्य, गर्व, स्मृति, आवेग आदि

स्थायी भाव : युद्धवीरको उत्साह ।

उपर्युक्त श्लोकहरूमा वीर रसको प्रयोग नभएर केवल आभास मात्र पाइन्छ । वीर रसको आभास काव्यका विभिन्न श्लोकहरूमा पनि पाइन्छ । यी सम्पूर्ण श्लोकहरूलाई हेर्दा शान्त वा करुणरसको नै प्रबलता पाइन्छ ।

४.८ लयात्मकता

पूर्वीय सिद्धान्त अनुसार लयात्मकता(छन्दोबद्धता) महाकाव्यको एक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा रहेको छ । यस महाकाव्यमा पनि पूर्वीय सिद्धान्त अनुरूप शास्त्रीय छन्दको पूर्णतया पालना गरेको पाइन्छ । लय बिना काव्यको काव्यिक आनन्द प्राप्त हुन सक्दैन । लयले नै काव्यलाई श्रुतिमधुर बनाउँछ । पूर्वीय मान्यता अनुसार लय विहीन काव्य महाकाव्यिक गुणले युक्त हुन सक्दैन अर्थात् लय विहीन काव्य दोषयुक्त हुन्छ । यस महाकाव्यमा शास्त्रीय छन्दको प्रयोग गरिएको हुँदा लय कलात्मक र साङ्गीतिक समेत बन्न पुगेको छ । यस महाकाव्यमा सर्गादि र सर्गान्तमा भिन्न छन्दको प्रयोग हुनु पर्ने पूर्वीय सैद्धान्तिक नियमको पनि पूर्ण रूपमा पालना गरिएको छ । जस्तै –

मालिनी : सबप्रति गुणदर्शी बन्न सक्दा मनुष्य

सकल जगत उस्को प्रेमले रिभन पुग्छ ।

कसरि रहनु पर्ने सृष्टि सारा रिभाई

समुचित पथ भन्छन् सन्तजी त्यो बुभाई ॥ (सर्गादि, आठौँ)

अनुष्टुप : गुणदर्शी बनी बाँचे राखी दृष्टि विधायक

मान्छेका बन्दछन् सारा कर्म साफल्यदायक ।

गुणात्मक रहू हर्दम् हुन्छौ सन्तुष्टिमा भरे

यही तथ्य बुझाएर विश्राम यतिले गरे ॥ (सर्गान्त, आठौँ)

मानवता महाकाव्य शास्त्रीय गुणले युक्त महाकाव्य भएको हुँदा यसमा उचित तरिकाले निम्नानुसारका छन्दहरूको प्रयोग गरी लयात्मकताको संयोजन गरिएको छ –

मालिनी छन्द : यस छन्दमा न न म य य गण हुन्छन् र आठौँ र सातौँ अक्षरमा यति हुन्छ ।

यसलाई ॥, ॥, ॥, ॥, ॥, चिन्हद्वारा चिनाउने गरिन्छ । जस्तै :

खुशि नरहरु होलान् मार्ग चोखो लिएर

सकल मुदित होलान् मूल आपन्नो चिनेर ।

भनि सरल बुझाई जिन्दगीको रहस्य

सहज हुन पुगे ती सन्तजी शान्तचित्त ॥ (प्रथम सर्गान्त)

उपर्युक्त लक्षण अनुसार यस श्लोकमा आठ अक्षर द्वस्व र सात अक्षर दीर्घ छन् भने आठौँ र सातौँ अक्षरमा विश्राम भएको छ । यस छन्दको प्रयोग पहिलो, दोस्रो, चौथो, नवौँ, पन्ध्रौँ र सोह्रौँ सर्गका सुरु र अन्त्यमा भएको छ भने आठौँ र बाह्रौँ सर्गका सुरुमा र दशौँ, तेह्रौँ र चौधौँ सर्गको अन्त्यमा भएको छ । समग्र काव्यमा सर्गोत्थान र अवशानका क्रममा आएका यस छन्दका सत्र(१७) श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् ।

शिखरिणी : यस छन्दमा दशौँ र एघारौँ अक्षरमा यति हुन्छ भने य म न स भः गण र अन्त्यमा लघु र दीर्घ अक्षर हुन्छन् । यस छन्दलाई ११, ११, ११, ११, ११, ११, ११, ११ चिन्हद्वारा चिनाउने गरिन्छ । जस्तै :

अरूका राम्राको अनुसरणले हो हित हुने

अरूका गल्तीको अनुसरण ता दुर्गति दिने ।

कठै र कैले बुझ्ला अबुझ नरले यो ध्रुव कुरा

बुझे ता बच्नेथ्यो कठिन विपदाबाट विचरा ॥

यस लक्षण अनुसार यस श्लोकमा नौ अक्षर द्वस्व छन् भने आठ अक्षर दीर्घ रहेका छन् र छैटौँ र एघारौँ अक्षरमा विश्राम भएको छ । यस छन्दको पहिलो, दोस्रो, सोह्रौँ सर्गमा समग्र रूपमा प्रयोग भएको छ । यस छन्दको समग्र काव्यमा छयानब्बे(९६) वटा श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् ।

स्रग्धरा : प्रत्येक पाउँका सात सात अक्षरमा यति हुने यस छन्दमा एकाइस(२१) अक्षर, म र भ न य य य गण हुन्छन् । यस छन्दलाई ११, ११, ११, ११, ११, ११, ११, ११ गण चिन्हद्वारा चिनाउने गरिन्छ :

यो शान्तिक्षेत्र प्यारो सकल जगतको बुद्धको जन्मभूमि

सीताको माइती यो घर ऋषिमुनिको सभ्यताको विसौनी ।

यस्को यो दिव्यतामा रतिभर कहिल्यै विध्नबाधा नआऊन्

यस्को सत्ता विथोल्ने विकृतिहरु यहाँ पस्न कैल्यै नपाऊन् ॥

प्रस्तुत लक्षण अनुसार यस श्लोकमा बाह्र अक्षर दीर्घ र नौ(९) अक्षर ढस्व छन् भने सात सात अक्षरमा यति भएको छ । यस छन्दको दोस्रो सर्गको सुरु, तेह्रौँ र चौधौँ सर्गमा समग्र रूपमा प्रयोग भएको छ । समग्र काव्यमा यस छन्दका बैसठ्ठी(६२) श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् ।

शार्दूलविक्रीडित : यो अत्यन्त प्रिय वार्णिक छन्द हो । यस छन्दमा उन्नाइस(१९) अक्षरको एक पाउ हुन्छ र चार पाउको एकश्लोक हुन्छ भने प्रत्येक पाउको बाह्रौँ र सातौँ अक्षरमा विश्राम हुन्छ । यस छन्दमा म स ज स त त गण र अन्त्यमा दुई अक्षर दीर्घ हुन्छन् । यस छन्दलाई SSS, IIS, ISI, IIS, SSI, SSI, SS चिन्हद्वारा चिनाइन्छ :

अर्काको हितमा रमाइरहने त्यो चित्त देऊ तिमी
सेवाकै रसले सुसाइरहने त्यो चेत देऊ तिमी ।
बाँचोस् मानव पूर्ण मानव बनी त्यो होश देऊ तिमी
तिम्रो स्पर्श रहोस् मनुष्यमनमा गद्यौ कृपा लौ तिमी ॥

उपर्युक्त लक्षण अनुसार यस श्लोकमा एघार अक्षर दीर्घ छन् भने आठ अक्षर ढस्व छन् र यसमा बाह्रौँ र सातौँ अक्षरमा यति भएको छ । यस छन्दको प्रयोग तेस्रो, चौथो, पाँचौँ र छैटौँ सर्गमा पूर्ण रूपमा भएको छ । समग्रमा यस महाकाव्यमा शार्दूलविक्रीडित छन्दका एकसय बत्तीस(१३२) श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् ।

अनुष्टुप : अनुष्टुप छन्दका पाँचौँ अक्षर सर्वत्र लघु हुन्छन् भने दुई र चारौँ पाउँका सातौँ अक्षर ढस्व हुन्छन् र छैटौँ अक्षर सर्वत्र दीर्घ हुन्छन् । यस छन्दमा अन्य कुनै नियम रहदैन र यसमा आठौँ अक्षरमा यति हुन्छ भने आठौँ अक्षरको नै पूर्ण पाउ हुनुका साथै चार पाउको अर्थात् बत्तीस(३२) अक्षरको पूर्ण पद्य बन्दछ । जस्तै :

आस्था जीवनको ज्योति आस्थाशील सधैं बन्न
विवेकबत्ती बालेर उज्यालोमा सधैं हिँड ।
भनी सरलतासाथ बुझाईकन धैर्यले
उज्यालो लक्ष्य दर्शाई भन्न लागे ति सन्तले ॥

उपर्युक्त लक्षण अनुसार प्रस्तुत श्लोक पूर्ण रूपमा घटित भएको छ जस अनुसार पाँचौँ ढस्व छैटौँ दीर्घ दोस्रो र चौथो पाउका सातौँ अक्षर ढस्व छन् भने आठौँ अक्षरमा यति भएको छ र आठ अक्षरको नै पूर्ण पाउ बनेको छ । समग्र काव्यमा यस छन्दको पाँचौँ, छैटौँ सर्गमा सुरुका

पहिलो र दोस्रो, तेह्रौं र चौधौं सर्गमा सुरुका पहिलो र दोस्रो, एघारौं र बाह्रौं सर्गमा सम्पूर्ण र तेस्रो, पाँचौंको अन्त्यका एक, छैटौं, आठौं, एघारौं र बाह्रौंका अन्त्यका दुई-दुई गरी जम्मा छयहत्तर(७६) ओटा श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् ।

मन्दाक्रान्ता : यस छन्दका प्रत्येक पाउँमा सत्र(१७) अक्षर हुन्छन् भने म भ न त त र अन्त्यमा दुई गुरु हुन्छन् । यो वर्णमात्रिक छन्द हो । यस छन्दलाई SSS, SII, III, SSI, SSI, SS चिन्हद्वारा चिनाइन्छ । यस छन्दमा चौथो अक्षरमा विश्रामको आभास हुन्छ भने दशौं र सत्रौं अक्षरमा विश्राम हुन्छ :

चोखो नाता प्रकृतिसितको राखि सद्भावनाले
गर्दै जाऊ जनहितसधैं सौम्य सत्कल्पनाले ।
जस्ले गर्छन् अचल मनले साधना ध्यानसाथ
उठ्छन् माथी शुभ चरितले जे रहोस् वर्ण जात ॥

उपर्युक्त लक्षण अनुसार यस श्लोकमा दशवटा अक्षर दीर्घ छन् भने सातवटा अक्षर ह्रस्व रहेका छन् र दशौं र सत्रौं अक्षरमा यति भएको छ । यस छन्दको प्रयोग छैटौं सर्गका एकचाली(४१)श्लोकमा भएको छ ।

वंशस्थ : यस छन्दका प्रत्येक पाउँमा बाह्र अक्षर हुन्छन् र पाँचौ र बाह्रौ अक्षरमा यति हुन्छ भने यसलाई ज त ज र गणका ISI, SSI, ISI, SSI, गण चिन्हद्वारा चिनाइन्छ :

जता घुमाए पनि दृष्टि विश्वमा
परोपकारीहरु छन् जहाँ तहाँ ।
कृतज्ञतासाथ रहू भनीकन
विश्राम लिन्छन् गुनिला तपोधन ॥सातौं सर्ग समाप्त)

उपर्युक्त लक्षण अनुसार प्रस्तुत श्लोकमा छ ओटा ह्रस्व र छ ओटा दीर्घ वर्ण रहेका छन् भने पाँचौ र बाह्रौ अक्षरमा यति भएको छ । यो श्लोक बाह्र अक्षरमा पूर्ण भएको छ र यस छन्दको प्रयोग सातौं सर्गको उत्थान र अवशानका रूपमा आएका दुई(२) श्लोकमा भएको छ ।

मात्रिक छन्द(हरिगीतिका) : यस छन्दमा मात्राको गणना हुने गर्दछ भने प्रथम र तेस्रो पाउँमा र दोस्रो र चौथो पाउँमा सम मात्रा हुने गर्दछ :

गुणज्ञताको अञ्जन नभए
रोगी हुन्छन् नयन दुवै ।

अरूका गुणको कदर नजान्ने
मानिस रोगी बन्छ सधैं ॥

उपर्युक्त लक्षण अनुसार प्रस्तुत श्लोकमा पहिलो र तेस्रो पाउँ सोह्र(१६) मात्राका रहेका छन् भने दोस्रो र चौथो पाउँमा चौध(१४) मात्रा रहेका छन् । यसमा पहिलो र तेस्रो पाउँका आठौँ र सोह्रौँ मात्रामा यति भएको छ भने दोस्रो र चौथो पाउँका आठौँ र छैटौँ मात्रामा यति भएको छ । यस छन्दको प्रयोग सातौँ, आठौँ, नवौँ र दशौँ सर्गमा पूर्ण रूपमा भएको छ र समग्र महाकाव्यमा यस छन्दका एक सय बीस(१२०) श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् ।

उपेन्द्रवज्रा : यस छन्दका प्रत्येक पाउँमा एघार अक्षर हुन्छन् र यसमा पाँचौँ र एघारौँ अक्षरमा यति हुन्छ । यो वार्षिक छन्द हो र यसलाई ज, त, ज र अन्त्यमा दुई गुरु गणका ङा, ङा, ङा, ङा गणचिन्हद्वारा चिनाइन्छ :

विचार नै हो गरु योजनामा
विचार नै प्रेरक हो क्रियामा ।
विचार हो योजक चाहनाको
विचार नै मूल छ साधनाको ॥ (सर्ग १०।प्रथम)

उपर्युक्त लक्षण अनुसार प्रस्तुत श्लोकमा पाँचओटा अक्षर ह्रस्व रहेका छन् भने छ ओटा अक्षर दीर्घ रहेका छन् । यस श्लोकमा पाँचौँ र एघारौँ अक्षरमा यति भएको छ भने एघार अक्षरमा प्रत्येक पाउँ पूर्ण भएका छन् । समग्र काव्यमा दशौँ सर्गको उत्थानका दुई र एघारौँ सर्गको उत्थानको एक गरी जम्मा तीन(३) श्लोकमा यस छन्दको प्रयोग भएको छ ।

४.९ विशालकायिकता

महाकाव्य साहित्यका विविध(कविता, खण्डकाव्य, कथा, निबन्ध) विधा भन्दा विशाल हुने भएकाले यो एक विशाल काय(आयाम)युक्त संरचना हो । विभिन्न विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका महाकाव्यात्मक लक्षण र उदाहरणबाट महाकाव्य एक विशालकायिक संरचना भएको पुष्टि हुन्छ । महाकाव्यले महत् अर्थ, उद्देश्य, परिवेश, जीवन समग्रता, रस, भाव, अलङ्कार आदिलाई समेट्न पर्ने भएकाले यो विशाल काययुक्त बन्न पुगेको हो ।

विभिन्न विद्वान्हरूका लक्षण अनुरूप यो मानवता महाकाव्य पनि विशाल काययुक्त रहेको छ । यस महाकाव्यको संरचना गत रूपमा एकसय बीस(१२०) पृष्ठ, विभिन्न शीर्षकमा विभाजित

सोह(१६) सर्गहरू र सर्गोत्थान अवसानका रूपमा रहेका समेत गरी पाँचसय एकाउन्न(५५१) श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् । यस मानवता महाकाव्यमा महान् पात्र अन्तर्गत सन्त कवि महात्माको उदय, विभिन्न भूपरिवेश प्राकृतिक वर्णन, दोस्रो जनयुद्ध र त्यसले पारेको प्रभावको बारेमा वर्णन, जीवन समग्रता र विश्व परिवेशको वर्णन, विभिन्न रस, छन्द, अलङ्कार, भाव आदि हरूको समेत यसमा विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएको छ । विभिन्न खालको हिंसा र त्यसबाट पर्न गएको प्रभाव तथा त्यसलाई कसरी निर्मूल गर्न सकिन्छ भन्ने अभिव्यक्ति र मातृ, पितृ, देश आदिको भक्तिगत वर्णन, आफ्नो धर्म संस्कृतिको रक्षा तथा शिक्षा र शान्तिको आवश्यकतालाई समेत जोड दिएको छ । यसका साथै यसमा विवाह, युद्ध, यज्ञ, रोगी, आदिको पनि वर्णन छ । यसरी समग्र विषयवस्तुलाई समेटेर लेखिएकोले यो मानवता महाकाव्य विशालकाययुक्त बन्न पुगेको छ तर अन्य शाकुन्तल, भानुभक्तीय रामायण आदि महाकाव्यसँग तुलना गर्दा सानो रहेको छ र तरुण तपसी, आदर्श राघव आदिसँग कायिक रूपमा समता रहेको छ तथापि विशालकायलाई यस महाकाव्यले पूर्ण रूपमा सार्थक तुल्याएको छ ।

४.१० नामकरण

पूर्वीय सिद्धान्त अनुसार महाकाव्यको शीर्षकीकरण पनि एक महत्वपूर्ण तत्त्वको रूपमा रहेको विश्वनाथले बताएका छन् । उनका अनुसार महाकाव्यको शीर्षक नायक, कवि, खलपात्र वा काव्यात्मक कथाको आधारमा काव्यको शीर्षक राख्न सकिने र प्रत्येक सर्गको सर्गगत कथाको आधारमा शीर्षकीकरण गर्न सकिने सङ्केत पाइन्छ । यस महाकाव्यको पनि पूर्वीय सिद्धान्त अनुरूप शीर्षकको नामकरण गरेको पाइन्छ । यस महाकाव्यमा महाकाव्यको विषयवस्तुगत कथाको आधारमा नामकरण गरिएको छ भने अङ्गगत रूपमा रहेका प्रत्येक सर्गमा नायक वा विषयवस्तुगत आधारमा शीर्षकीकरण गरेको पाइन्छ ।

यस महाकाव्यमा मानवताको आवाहन गरिएको छ र सम्पूर्ण मानवलाई मानवताको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा अभिप्रेरित गरिएको छ साथै कविले मानवतारूपी देवीलाई सम्पूर्ण मानवमा आएर

बसी सद्भावतर्फ उन्मुख गराउन आवाहन गरेका छन् । जस अनुसार काव्यको कथावस्तु र शीर्षकीकरण बिच स्पष्ट तालमेल भएको पाइन्छ । शीर्षक सार्थकका निमित्त प्रयोग भएका निम्नानुसारका श्लोकहरू उदाहरणार्थ यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ –

अर्काको हितमा रमाइरहने त्यो चित्त देऊ तिमी
 सेवाकै रसले सुसाइरहने त्यो चेत देऊ तिमी ।
 बाँचोस् मानव पूर्ण मानव बनी त्यो होश देऊ तिमी
 तिम्रो स्पर्श रहोस् मनुष्यमनमा गद्यौ कृपा लौ तिमी ॥ (सर्ग ३।१२)
 सारा मानव आइ शिक्षित बनी विश्राम भेटून् यहाँ
 यी अग्ला हिमशैलले दिनदिनै उल्लास बाँडून् यहाँ ।
 शिक्षाको र मनुष्यको कति छ त्यो सम्बन्ध गाढा भनी
 संझी नित्यबनोस सुशान्त र सुखी यो राष्ट्रकोजीवनी ॥ (सर्ग १५।२४)

उपर्युक्त श्लोकहरू मध्ये प्रथम श्लोकमा यस काव्यका नायक सन्त कविले मानवता मातालाई मनुष्यको मनमा तिम्रो स्पर्श होस् र कृपागरिद्यौ भनि मानव पूर्ण मानव बन्ने होस् देउ भनेका छन् भने मनुष्य अर्काको हितमा तथा सेवामा रमाउने चित्त दिन पनि अनुरोध गरेका छन् । दोस्रो श्लोकमा यस ठाउँमा मानव आइ शिक्षित बनी विश्राम गर्न पाउन् र हिमशैलहरूले ती मानवहरूलाई उल्लास बाँड्नुका साथै शिक्षाको र मानवको सम्बन्ध गाँढा होस् भनी यो राष्ट्रको जीवनी नित्य सु शान्त र सुखी बन्न सकोस् भन्ने कामना गरेका छन् । यी श्लोकबाट मानवतालाई मानवमा आइ बसेर सेवाभाव जगाउनका साथै शिक्षाको र मानवताको सम्बन्धले नै यो राष्ट्र सबल बन्न सक्ने भाव अभिव्यक्त गरेका छन् । जसले गर्दा मानवता महाकाव्यको शीर्षक/नामाकरण सार्थक बन्न पुगेको पुष्टी हुन्छ । शीर्षकीकरणको सार्थकताका लागि यस महाकाव्यमा अन्य विभिन्न स्थानमा पनि मानवता सम्बन्धी श्लोक/कथावस्तु प्रयोग भएको छ ।

४.११ शब्दशक्ति

शब्द शब्दको योगबाट वाक्यात्मक वा सङ्ग्रहनात्मक अभिव्यक्ति तयार हुने हुनाले भाषिक अर्थ प्रवाहमा शब्दको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । अभिधा, लक्ष्य र व्यङ्ग्य अर्थका शक्ति लिएका शब्दहरू संयोजित भएका हुन्छन् । तिनै शक्तियुक्त शब्दहरूलाई क्रमशः वाचक, लक्ष्यक र व्यञ्जक भनिन्छ । यस आधारमा साहित्यमा शब्दशक्ति तिन वटा मानिन्छन् : १. अभिधा, २. लक्षणा, ३. व्यञ्जना । अभिधा वाच्यार्थमा सीमित शक्ति हो, लक्षणा वाच्यार्थको सम्बन्धले अर्को

प्रयोजन अर्थ दिने शक्ति हो भने व्यञ्जना स्वतन्त्र तथा अनियन्त्रित शक्ति हो । यहाँ मानवता महाकाव्यलाई शब्दशक्तिको दृष्टिकोणबाट हेरिएको छ र जुन निम्नानुसार रहेको छ :

अभिधा शब्दशक्ति : शब्दले प्रत्यक्ष रूपमा सङ्केत गर्ने अर्थ नै अभिधा हो । यसैलाई वाचक वाच्य सम्बन्ध वा अभिधेय सम्बन्ध पनि भनिन्छ । वाचक भनेको शब्द हो र त्यसले बोध गराउने अर्थ वा वस्तु वाच्य हो । शब्दले दिने प्रत्यक्ष वा मुख्य अर्थ नै वाच्यार्थ हो । यही मुख्य अर्थ वा प्रत्यक्ष अर्थ बुझाउने शब्दशक्ति नै अभिधा शक्ति हो । जस्तै –

मान्छे बन्न सके मात्र सारा संसार बन्दछ ।

ईश्वरीय व्यवस्थाको मान्छे नै केन्द्रविन्दु छ ॥ (सर्ग ११।२६)

यस श्लोकमा मान्छे बन्न सके मात्र सारा संसार बन्ने र यस ईश्वरीय व्यवस्थाको मान्छे नै केन्द्रविन्दु रहेको बताइएको छ । यसबाट मान्छे नै संसारको केन्द्रविन्दु भएको अभिधात्मक अर्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । सम्पूर्ण काव्यमा नै सरर पढ्दा अभिधात्मक अर्थ पाइए तापनि विश्लेषणात्मक दृष्टिबाट भने अभिधा अर्थ बहन गर्ने श्लोकको कमै प्रयोग भएको पाइन्छ ।

लक्षणा शब्दशक्ति : सोभो अर्थ नदिएर अप्रत्यक्ष वा घुमाउरो अर्थ दिने शक्तिलाई लक्षणा भनिन्छ । मुख्य अर्थसित तात्पर्य अर्थको सम्बन्ध गाँसिएर अर्थ बोध गराउने शक्ति नै लक्षणा हो । लक्षणा हुनका लागि पहिला शब्द र अर्थको वाचक वाच्य सम्बन्ध हुनै पर्छ तर त्यसले वक्ताको तात्पर्य स्पष्ट पार्न सक्तैन । अतः शब्दले दिने मुख्यार्थमा वक्ताको तात्पर्य अर्थको योग हुनै पर्छ र त्यो तात्पर्यार्थको कुनै न कुनै प्रयोजन रहनै पर्छ । त्यस्ता प्रयोजन पूर्ण अर्थ दिने शब्दशक्तिलाई नै लक्षणा शब्दशक्ति भनिन्छ :

नेपालीपन भित्र भल्किरहने नेपालकै सार हो

हामीलाई चिनाउने जगतमा यै राष्ट्र आधार हो ।

यो आफ्नो घर भत्कियो यदि भने मिला कहँ आश्रय

आऊ लौ मनभित्र होस् अब छिटै दीगो विवेकोदय ॥ (सर्ग ३।३२)

प्रस्तुत श्लोकमा नेपाली भित्र भल्किने नेपाली पन नेपालको सार हो भने हामीलाई यो विश्वसामु चिनाउने आधार पनि यहि राष्ट्र नै हो र यो नेपाल रूपी हाम्रो घर भत्कीयो भने आफ्नो अस्तित्व नै नरहने भएकोले हामी सबै मिलेर अब विवेकको दीगो उदय गराउँ भन्ने भाव व्यक्त

गरिएको छ । यहाँ घरलाई राष्ट्रको लक्षित अर्थमा अभिव्यक्त गरिएको छ । लक्षणा शब्दशक्तिको यस महाकाव्यका अन्य विभिन्न स्थानमा पनि सशक्तताको साथ प्रयोग भएको पाइन्छ ।

व्यञ्जना शब्दशक्ति : वाच्यार्थ तथा लक्ष्यार्थ अथवा अभिधा र लक्षणा शक्तिले व्यक्त गर्न नसक्ने अर्थ व्यक्त गर्ने शक्तिलाई 'व्यञ्जना शक्ति' भनिन्छ । व्यञ्जना शब्दको अर्थ विशिष्ट किसिमले हेर्नु अथवा भन्नु भन्ने बुझिन्छ । यस शक्तिलाई साहित्यको महत्त्वपूर्ण सौन्दर्य स्रोत मानिन्छ । व्यञ्जक-व्यङ्ग्य अर्थ सम्बन्ध रहने व्यञ्जना शक्तिलाई काव्य वा साहित्यको सर्वोत्कृष्ट शक्ति मानिन्छ । जस्तै :-

हिस्सी हुन्छ मनुष्यको वदनमा सौन्दर्यको बोधक

मान्छेको अधरावली बिच उही मुस्कान भै खिन्दछ ।

त्यो मुस्कान प्रतीक हो हृदयका आनन्दका कोषको

अर्कामा खुशि बाँडि मस्किरहने प्राणी मनुष्यै त हो ? ॥(सर्ग ४।९)

यस श्लोकमा मनुष्यको अनुहारमा हुने हँसीलो पन नै सौन्दर्यको बोधक हो र त्यो नै मान्छेका ओठमा मुस्कान भएर खेल्दछ भने त्यो मुस्कान हृदयका आनन्दको प्रतीक हो साथै अर्कामा खुसी बाँडेर सन्तुष्ट हुने प्राणी नै मनुष्य हो भन्ने सीधा अर्थ प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ प्रस्तुत गरिएको सीधा अर्थबाट रेखाङ्कित श्लोकांशमा प्रश्न वाचक चिन्ह(?)को प्रयोग गरेको हुनाले अर्काको दुःखमा रमाउने प्राणी मनुष्य नै हो भन्ने व्यञ्जक(व्यङ्ग्य) अर्थ परिवहन गरेको छ । प्रस्तुत श्लोकका अतिरिक्त अन्य श्लोकमा पनि यस शब्द शक्तिको प्रयोग प्रशस्त मात्रामा भएको पाइन्छ ।

४.१२ काव्यगुण

पूर्वीय जगतमा साहित्य शास्त्रीय चर्चा परिचर्चाको मिर्मिरेदेखि नै विभिन्न आचार्यहरूले आफ्ना ढङ्गले काव्यगुणको चर्चा गर्दै आएको पाइन्छ । काव्यगुणले अन्य साहित्य सिद्धान्तले जस्तो छुट्टै र विशिष्ट सैद्धान्तिक स्वरूप ग्रहण गर्न नसके पनि यसलाई काव्य वा साहित्यको अपरिहार्य तत्त्वका रूपमा स्वीकार गरिँदै आएको पाइन्छ । कसैले शब्दार्थधर्म र कसैले रसधर्म मानेर काव्यगुणको व्याख्या गरेको देखिन्छ ; कसै कसैले त अलङ्कार र गुणलाई अभेद्य तत्त्व भनेर समेत पुष्टि गर्न खोजेको समेत देखिन्छ । भामहले आफ्नो काव्यालङ्कारमा उल्लेख गरेका माधुर्य, ओज र प्रसाद गुणलाई नै ध्वनिवादी आचार्यहरूले पनि स्वीकार गरेका छन् । ध्वनिवादी मम्मटले वामनद्वारा शब्द र अर्थ गरी विभाजन गरिएका बीस गुणलाई कसैलाई दोषको अभाव, कसैलाई दोष र कसैलाई

अलङ्कार मानेर बाँकीलाई तिन गुणमा विभाजित गरेका छन् । ती हुन् : कोमल, कठोर र स्पष्टार्थक । तिनै तिन गुणलाई क्रमशः माधुर्य, ओज र प्रसाद गुणमा समावेश गरिएको देखिन्छ ।

अलङ्कार र रीति काव्यका अस्थीर धर्म हुन् भने गुण र रस स्थीर अथवा नित्य धर्म हुन् । आनन्द वर्द्धनका अनुयायी मम्मटले वामनले प्रतिपादन गरेका दश शब्दगुण र दश अर्थगुणको खण्डन गर्दै सबैलाई तिन गुण भित्रै अन्तर मिश्रण गरे । अन्य आचार्यहरूले कल्पना गरेका गुणहरू पनि तिनै तिन गुणभित्रै मिसिए । तार्किक प्रस्तुतिले गर्दा गुणका प्रकार माधुर्य, ओज र प्रसाद गरी तिन मात्र ठहरिए । यस पछिका सबै आचार्यहरूले यिनै तीन गुणहरूलाई नै स्वीकार गरेको पाइन्छ । तिनै तीन गुणका आधारमा यहाँ यस **मानवता** महाकाव्यलाई विश्लेषणात्मक रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

माधुर्य गुण : मनलाई आवेगपूर्ण अवस्थाबाट जोगाएर मधुर वाणीले मनमुग्ध अवस्थामा पुऱ्याउने गुणलाई माधुर्य गुण भनिन्छ । यो गुण शृङ्गार, करुण र शान्त रसको विशेष उपकारक मानिन्छ । यस गुणका लागि छोटो उच्चारण तथा समास रहीत वा अल्प समासको संयोजन भएको कोमल सङ्घटन आवश्यक मानिन्छ । यसको शब्द संरचना वैदर्भि रीतिमा आधारित हुन्छ । श्रुति मधुरता, आह्लादकता तथा द्रवणशीलता जस्ता कुराहरू यस गुणका प्रमुख विशेषता हुन् –

ती तिम्रा मृदु पाउले जुन थलो टेके त्यही तीर्थ भो

तिम्रो दृष्टि जहाँ पऱ्यो जिउनु नै त्यो पूर्णताकेन्द्र भो ।

यो संसार सजाउने सकल ती आयाम उब्जाउँदै

फर्प्यौ यौवनमा यहीं वरिपरी सौजन्य वर्षाउँदै ॥ (सर्ग ३६)

उपर्युक्त रेखाङ्कित पदहरूले यस गुणको पूर्ण रूपमा परिवहन गरेको पाइन्छ । यस गुणको काव्यमा अत्यधिक प्रयोग भएकोले अन्यस्थानमा पनि यस गुणको प्रयोग प्रसस्त मात्रामा पाइन्छ ।

ओज गुण : चित्त अथवा मनलाई आवेशशील अवस्थामा पुऱ्याएर गर्विलो वाणीले उद्दीप्त पार्ने, तथा वीरता, शूरता र उत्साहले अभिभूत पार्ने गुणलाई ओज गुण भनिन्छ । यस गुणद्वारा वीर, रौद्र, भयानक, अद्भुत रस र बीभत्स रसहरूको सिर्जनामा विशेष सहयोग पुगेको मानिन्छ । यस गुणका लागि बाह्य शब्द संरचना गौडी रीतिमा आधारित हुनु पर्ने ठानिन्छ । उत्साह वर्द्धकता, आश्चर्य चकितता, उद्दीपक भावको सम्प्रेषण यस गुणका प्रमुख विशेषता हुन् । यस महाकाव्यमा ओज गुणको प्रयोग पाइँदैन । केवल ओजगुणको आभास मात्र पाइन्छ । जस्तै –

बनून् 'ह्युमेन्' 'वोमेन्' जति कहलियून् 'मेन्' पदले
सबै सिर्जेका हुन् 'मन्' पद समेटी समयले ।
गये टाढा बन्दै श्रुतिज पहिलो संस्कृतिसित
अरूभै छन् ऐले सकल बनि सम्पर्करहित ॥ (सर्ग २।१०)

प्रस्तुत श्लोकमा रेखाङ्कित गरिएका पदहरूमा ओज गुणको आभास मात्र पाइन्छ । सम्पूर्ण पद्यलाई हेर्दा यसमा प्रसाद गुणको अधिकता रहेको पाइन्छ । यस गुणको आभास काव्यका अन्य विभिन्न स्थानमा पनि पाइन्छ ।

प्रसाद गुण : कुनै पनि रचना सुन्ने वा पढ्ने बित्तिकै मनलाई स्वच्छ अथवा निर्मल अवस्थामा पुर्‍याएर स्पष्ट अर्थ बोधले चित्त विकसित तुल्याउने तथा सरल, सुबोध एवम् कोमल कान्त रचनालेयुक्त गुणलाई प्रसाद गुण भनिन्छ । यो गुण सबै प्रकारका रसोत्पादनमा सहायक मानिन्छ । यस गुणका बाह्य शब्द संरचना पाञ्चाली रीतिमा आधारित हुनु पर्ने ठानिन्छ । सरलता, सुबोधता, सम्प्रेषणीयता, स्पष्टता, स्वच्छता, निर्मलता र क्लिष्टता विहीन हुनु यस गुणका प्रमुख विशेषता हुन् । जस्तै –

नेपाली अनुहार देख्नु कसरी भन्ने लिई चिन्तन
वस्दा दूरविदेशमा हृदय यो कल्पिन्छ रातौँ दिन ।
आफ्नै यो प्रियदेशमा अझ कती आफन्तको भावना
हामीमा हुनुपर्दथ्यो तर कठै र केले विगान्यो मन ॥ (सर्ग ४।३९)

यस श्लोकमा सरलता र सुवेद्यताका साथ अभिव्यक्ति भएकाले प्रसाद गुण बन्न पुगेको छ । यस काव्यमा अन्य स्थानमा पनि यस गुणको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.१३ रीतिवाद

काव्य रचनाको मार्ग वा पद्धतिलाई सामान्यतः 'रीति' भनिन्छ । 'रीति' शब्दले विशिष्ट प्रकारको पद रचना वा शब्द विन्यासलाई जनाउँछ । यसका कारणले काव्य वा साहित्य सामान्य लौकिक कथन भन्दा फरक भएको हुन्छ । कवि/साहित्यकारको स्वभाव र प्रवृत्ति पिच्छे, रीतिको स्वरूप पनि फरक फरक हुन सक्छ । पूर्वीय साहित्य शास्त्रमा 'रीति' लाई धेरै पर्यायवाची शब्दका आधारमा चिनाउने गरिएको पाइन्छ । यसलाई कसैले वृत्ति, कसैले मार्ग र कसैले सङ्घटना आदि

नामले व्यवहार गरेको देखिन्छ । रीतिको शाब्दिक अर्थ काव्य/साहित्यका लागि गरिने पद रचनाको तरिका वा भाषिक अभिव्यक्तिको शैली हो ।

साहित्यमा 'रीति' शब्दका पहिलो प्रयोग कर्ता वा रीतिवादका प्रवर्तक आचार्य वामन हुन् । रीतिवादी चर्चाको इतिहास भरत मुनिसँगै जोडिएको र पण्डित राज जगन्नाथमा आएर टुङ्गीएको पाइन्छ । वामनले रीतिलाई सर्वप्रथम 'रीति' को नाम दिई त्यसलाई काव्यात्मा/साहित्यात्मा घोषित गरेको देखिन्छ । वामनले रीतिलाई काव्यात्मा/साहित्यात्मा माने पनि अन्य विद्वान्हरूले यसलाई काव्य/साहित्यको बाह्य आवरण तत्त्वका रूपमा स्वीकारेको देखिन्छ । हिजोआजका समालोचकहरू रीतिलाई 'शैली'को आंशिक पर्याय भन्न रुचाउँछन् । विभिन्न प्रादेशिक आधारमा रीतिका नाम राखेर भेद छुट्ट्याए पनि कवि स्वभावको प्रतिनिधित्व गर्ने नामहरूसित जोडेर रीतिलाई हेर्ने गरेको पाइन्छ । रीतिको प्रकार विभाजन गर्दा हरेकका विभिन्न दृष्टिकोण रहेका छन् तथापि निम्न लिखित चार प्रकारका (वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली र लाटी) रीतिहरू नै सर्वमान्य रहेका देखिन्छन् । तिनै चार रीतिका आधारमा यस मानवता महाकाव्यलाई विश्लेषणात्मक रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

वैदर्भी रीति : यसमा सुकोमल शब्दहरूको प्रयोग र सुन्दा र पढ्दा आनन्द आउने समास रहित वा अल्प समास भएका माधुर्य गुणयुक्त शब्दहरूको संयोजन गरिएको हुन्छ । विशेष गरी श्रृङ्गार, करुण र शान्त रसहरू यसै रीतिबाट प्रभावशील रूपमा अभिव्यक्त हुन्छन् । जस्तै –

गर्छन् माया तिमिप्रति कती ईशले अंश मानी

बुभ्दै जान्छौ दिनदिन तिमि दिव्य यो जिन्दगानी ।

आशै आशा प्रतिपल तिमि पाउँछौ चित्तभिन्न

मस्तीमा नै पलपल सबै वित्छन् यी पवित्र ॥(सर्ग ६।२४)

गर्भदेखी वहाई अविरल गतिले स्नेहको दिव्य धारा

आमाको देहसाथै अवयव शिशुका तन्तुले जोडि सारा ।

हर्दम् ती पुष्टिदायी विधिहरु जसले गर्छ नौमाससम्म

विर्सी तिन्लाइ ज्यूँछन् मनुजहरु यहाँ हाय र कस्तो अचम्म ॥(सर्ग १।४।६)

उपर्युक्त रेखाङ्कित पदहरूमा सुकोमल सुन्दा र पददा आनन्द आउने शब्दको संयोजन गरिएकाले रीति युक्त श्लोक बन्न पुगेको छ । अन्य विभिन्न स्थानमा पनि यस रीतिको प्रयोग भएको पाइन्छ र काव्य विशेषत वैदर्भी रीतियुक्त काव्य बन्न पुगेको छ ।

गौडी रीति : कठोर वर्णहरू संयोजित भएर बनेका शब्दहरू मिलेर 'गौडी' रीतिको निर्माण भएको हुन्छ । डर लाग्दा विषयहरूको वर्णनमा बढी उपयोगी हुने हुनाले वीर, रौद्र, बीभत्स र भयानक रसको अभिव्यक्तिमा यो रीति बढी उपयोगी मानिन्छ । यसमा ओज गुणको बाहुल्य हुन्छ र समासयुक्त पद रचनाको अपेक्षा रहन्छ । यस महाकाव्यमा गौडी रीतिको प्रयोग पाइँदैन तथापि गौडी रीतिको आभास प्रस्तुत श्लोकमा रहेको देखिन्छ । जस्तै –

शिक्षाको क्रम नित्य केन्द्रित रहोस् व्यक्तित्वनिर्माणमा

विद्यार्थीहरूमा दरो लगन होस् उत्साहले ज्ञानमा ।

आफ्नो क्षेत्रविषे सबै लिन सकून् साँचो विशेषज्ञता

जिज्ञासा बढ्दै रहून् कहिँ नहोस् निष्पट्ट अल्पज्ञता ॥ (सर्ग १५।२०)

यी रेखाङ्कित पदहरूमा यस रीतिको प्रयोग पाइन्छ । समग्र श्लोकमा भने यसको प्रयोग भएको पाइँदैन । यस काव्यमा गौडी रीतिको प्रयोगको आभाष कमै मात्रामा पाइन्छ ।

पाञ्चाली रीति : माधुर्य र ओज गुणको सम्मिश्रण अथवा वैदर्भी र गौडी रीतिको सम्मिश्रण भएर बन्ने मध्यम खालका रचना विशेषलाई पाञ्चाली रीति भनिन्छ । यस रीतिबाट सबै प्रकारका रसहरू अभिव्यक्त हुन सक्छन् । जस्तै –

जता पाऊ लम्के सँग सँग पुगे सद्गुणहरू

इमान्दारीबाटै परिचित थिए पूर्वजहरू ।

जिएथे पूर्खा ती सतत शिर यो उन्नत गरी

जिऊन् भावी मान्छे युग युग सधैं गौरव छरी ॥ (सर्ग १६।१३)

अरूका आँशूमा मनुजहरू आफैं रुन सकून्

अरूका हाँसोमा अधर नरका मस्किन सकून् ।

पराईको छायातक कहिँ नहोस् चिन्तनभरी

बनून् नेपालीका घरहरू मिली शान्तिनगरी ॥ (सर्ग १६।४)

रेखाङ्कित पदहरूमा यस रीतिको प्रयोग भएको छ । यस काव्यमा यस रीतिको प्रयोग अन्य कविताहरूमा पनि भएको पाइन्छ ।

लाटी रीति : यो अधिल्ला तीन रीति जस्तो त्यति प्रख्यात र प्रचलित रीति होइन । खास गरी वैदर्भी र पाञ्चालीको मिश्रणबाट यस रीतिको जन्म हुन्छ । तसर्थ वैदर्भीको जस्तो माधुर्य मिश्रित ओज गुणको सम्मिश्रण यसमा भएको पाइन्छ । यो सबै प्रकारका रस अभिव्यक्तिको आधार बन्न सक्तछ । जस्तै –

आँखाको कमजोरीले होला दुष्कर दर्शन ।

चश्माजस्तो कुनै वस्तु चाहिएला कुनैदिन ॥ (सर्ग १२।२०)

प्रस्तुत श्लोकमा पूर्ण रूप नभए पनि केही अंशमा लाटी रीतिको प्रयोग भएको छ । यस रीतिको अन्यस्थानमा पनि सामान्य प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.१४ निष्कर्ष

यस **मानवता** महाकाव्यलाई पूर्वीय महाकाव्य सिद्धान्त सम्बन्धी तत्त्वका कसीमा राखेर हेरिएको छ । जस अनुसार यस महाकाव्यले प्रायसः तत्त्वगत लक्षणहरूलाई आत्मसाथ गरेको छ र महाकाव्यको स्थान प्राप्त गर्न सफल भएको छ । कतिपय अनिवार्य नियमहरू जस्तै पात्र विधान, महत् अर्थ, उद्देश्य, लयात्मकता, रसयुक्तता आदि जस्ता तत्त्वहरू र शब्दशक्ति, काव्यगुण, रीति आदिमा विश्लेषण गरेर यस काव्यलाई हेरिएको छ । यो काव्य ती तत्त्वहरूले अपेक्षा गरे अनुसार रहेको र पूर्वीय अभिलक्षणलाई पालना गरेको छ । मानवता महाकाव्यको अङ्गी शान्त र अङ्ग करुण तथा भक्ति रस बन्न पुगेका छन् । यथार्थ रूपमा अन्य रसको प्रयोग भएको पाइँदैन । केवल वीर आदि रसको आभास मात्र पाइएको छ, यो यस महाकाव्यको महाकाव्यगत सीमा बन्न पुगेको छ । शब्दशक्तिका आधारमा हेर्दा अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना शब्दशक्तिका प्रयोगका कारण यो महाकाव्य सबल रहेको छ । काव्य गुणका आधारमा माधुर्य गुणको प्रयोग सबल रहेको छ भने प्रसाद गुणको प्रयोग पनि अधिक नै रहेको छ र ओज गुणका दृष्टिमा भने दुर्बल बन्न पुगेको छ । रीतिका आधारमा वैदर्भी रीतिको प्रयोग सबल छ भने पाञ्चाली र लाटी रीतिको पनि प्रयोग भएको छ । गौडी रीतिको आभास पाइए पनि यसका दृष्टिमा यो काव्य दुर्बल रहेको छ । अलङ्कारका दृष्टिमा शब्द अर्थ र उभय अलङ्कारको प्रयोग कुशलताका साथ भएकाले यस महाकाव्यमा अलङ्कार प्रयोग सबल बन्न पुगेको छ । छन्द प्रयोगका दृष्टिल शार्दूलविक्रीडितको कुशल प्रयोग भएको छ । भने

मात्रिक छन्द, शीखरीणि र अनुष्टुप् छन्दको पनि प्रयोग सबल रहेको छ । विश्व जनीन परिवेश समेटेको यसको कथावस्तु समय सान्दर्भिक रहेको छ । पात्र विधानका दृष्टिले नायक सन्तमुद्रामा बस्नु र कुनै कार्यव्यापार नगर्नु तथा सहयोगी पात्र कवि पनि सर्गको उत्थान र अवसान बाहेक अन्य कार्यव्यापार नगर्नुले मञ्चनीयताका दृष्टिले यो काव्य दुर्बल बनेको छ भने नेपथ्य पात्रका प्रयोगका दृष्टिले यो काव्य सबल रहेको छ । काव्य दोषको चर्चा परिचर्चाका दृष्टिमा भने यो शोधकार्य दुर्बल रहेको छ ।

समग्र महाकाव्यमा शान्त रस, माधुर्य गुण, वैदर्भी रीति, शार्दूल विक्रीडित छन्द रहेको छ र अभिधा शब्द शक्ति तथा अर्थालङ्कार महाकाव्यका अङ्गी बनेका छन् जुन यस महाकाव्यका सबल पक्ष हुन् । यस महाकाव्यका पात्रको मञ्चीयतामा कमी, शान्त, करुण र भक्ति रस बाहेक अन्य रसको प्रयोग नहुनु, गौडी रीति, ओज गुण आदिको प्रयोग नहुनु दुर्बल पक्ष हुन् । यो महाकाव्य तरुणतपसी समान सबल महाकाव्य बन्न पुगेको छ । सम्पूर्ण महाकाव्यात्मक अभिलक्षण प्रयोग भएकाले यसले महाकाव्यको स्थान प्राप्त गरेको छ तसर्थ यो सफल महाकाव्य हो । यस शोधमा महाकाव्यका दोष पक्षको उजागर गर्न नसक्नु शोधगत सीमा हो ।

मानवता महाकाव्यका काव्यगत प्रवृत्तिहरू

५.१ विषय परिचय

विभिन्न भाव धारामा कलम चलाउने महाकवि खेमराज केशव शरणका काव्यमा विशेष गरेर नीतिचेतना अतिप्रबल रहेको पाइन्छ, भने नीतिचेतना अन्तर्गत नै आदर्शोन्मुखता पनि यिनका काव्यमा रहेको पाइन्छ । केशवशरणले आफ्ना काव्य मार्फत् पाठकलाई दार्शनिक उपदेश पनि दिएका हुन्छन् र त्यो परिष्कारपूर्ण रहेको हुन्छ । विश्वबन्धुत्वको भावना प्रकट गर्ने काव्यकारमा प्रकृति वर्णन आदिमा स्वच्छन्द रूपले विभिन्न स्थानहरूको भ्रमण गरिरहेको आभास पाइन्छ । यिनमा पाइने अन्य प्रवृत्तिहरूमा मानवतावाद, शान्तीप्रेमी चेतना, देश, मान्यजन र ईश्वरीय भक्तिका साथै करुण, शान्त र भक्ति रसको प्रयोग पनि रहेको छ । काव्यकार केशवशरणमा पाइने विभिन्न प्रवृत्तिगत विशेषताहरूलाई यहाँ विभिन्न शीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ परिष्कारवादी प्रवृत्ति

परिष्कारवाद ज्ञान, विवेक र तर्कको श्रेष्ठता स्वीकार गर्ने प्रवृत्ति हो, यसमा आदर्श प्रकृतिको अनुकरण गरिन्छ । यस प्रवृत्तिको प्रयोग काव्यकार केशवशरणले **मानवता** महाकाव्यमा गरेका छन् । उनले प्रस्तुत काव्यमा अव्यवस्था, अनुशासनहीनता र अमर्यादा माथि प्रतिबन्ध लगाउँदै नैतिक मूल्यको स्थापना गरेका छन् । काव्यकारले प्रस्तुत काव्यमा शैलीशिल्प तथा सौन्दर्यपक्षलाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिँदै रस, अलङ्कार, वार्णिक तथा मात्रा छन्द जस्ता मसिना कुराहरूको पनि पूर्णतः परिपालन गरेका छन् । जस्तै :

गर्भदेखी वहाई अविरल गतिले स्नेहको दिव्य धारा

आमाको देहसाथै अवयव शिशुका तन्तुले जोडि सारा ।

हर्दम् ती पुष्टिदायी विधिहरु जसले गर्छ नौमाससम्म

विर्सी तिन्लाइ ज्यूँछन् मनुजहरु यहाँ हाय र कस्तो अचम्म ॥ (सर्ग १४।६)

प्रस्तुत पद्यमा काव्यकारको शास्त्रीयतावादी प्रवृत्तिको सफल रूपमा प्रयोग भएको छ । गर्भ देखि नै अविरल गतिले माताहरूबाट आफ्ना शिशुहरू तन्तु तन्तुले जोडी स्नेहपूर्वक हुर्काइन्छ र बढाइन्छ जुन कुरालाई कथाकारले आफ्नो लेखन कलाको सक्षमताका रूपमा मौलिक तर परिष्कृत

रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । हाय र कस्तो अचम्म मनुजहरू आफ्ना सारा कष्टहरूलाई विसी शिशुको पुष्टिदायी विधिहरूद्वारा नै जन्मदिनएर पालन पोषण गराउँदै समाजमा शिशुहरूलाई स्थापित गराउँछन् भन्ने कुराको प्रस्तुति काव्यमा विशिष्ट रूपमा प्रस्तुत भएको छ । यसका कारण मानवता महाकाव्यमा परिष्कृतीपूर्ण प्रवृत्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

५.३ नैतिक चेतनाको प्रस्तुति

नैतिक चेतनाभित्र आदर्शवादी मूल्य मान्यताहरू सन्निहित भएका हुन्छन् । प्रस्तुत काव्यमा काव्यकारले हिंसाजन्य गतिविधिलाई आदर्शराज्यको प्रतिकूल ठान्दै शान्तितर्फ लाग्नु नै श्रेयस्कर हुने र यसको विजय अवश्यम्भावी भएको बताएका छन् । नीतिवाद मानवतावादी दृष्टिकोण हो त्यसैले यसले मान्छेले मान्छेलाई मान्छेकै रूपमा हेर्नु पर्दछ भन्दछ । हत्याहिंसाको मार्ग त्यागी सत्मार्गमा आउनुको विकल्प छैन भन्ने कुराको प्रस्तुति यस काव्यमा मुख्य रूपमा गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यमा लोकमङ्गलकारी भावनालाई काव्यकारले शिव र सत्यका रूपमा सम्प्रेषण गरेका छन् । जसले पाठकको मस्तिष्कमा सदाचार, उच्चता तथा आदर्शको बीजारोपण गर्दछ । जस्तै :

यो अस्थायी तन लिइ तिमी होउ सेवाधिकारी

गर्दै जाऊ जगतहितका कर्म कल्याणकारी ।

आफ्ना अंशीसित रत रहू राखि आभार भाव

चोखो तिम्रो प्रगतिपथमा हुन्न कैल्यै अभाव ॥(सर्ग ६।१५)

नैतिक चेतना भनेको नीतिगत कुराहरूको अनुशरण अथवा परिपालना गर्नु भन्ने हुन्छ । जुन कुराको पूर्ण रूपमा परिपालना प्रस्तुत पद्यमा भएको छ । त्यसैले यस काव्यमा नैतिक चेतनावादी प्रवृत्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

५.४ मानवतावादी भावनाको प्रस्तुति

मान्छेले मान्छेलाई मान्छेकै रूपमा हेर्नु मानवतावाद हो । मानवतावाद आदर्शवाद भित्र सन्निहित छ । प्रस्तुत मानवता महाकाव्य मानवतावादी जीवनदृष्टिको सापेक्षतामा लेखिएको काव्य हो । यस भित्रकाव्यकारले आदर्शराज्य, नैतिक शिक्षा, जीवनमुखी चेतना, सुन्दर मानवजीवनको चाहना जस्ता कुराहरूलाई प्रमुखताका साथ उठान गरेका छन् । त्यसैले मानवता महाकाव्यमा मानवतावादी प्रवृत्तिको मुख्य रूपमा प्रयोग भएको छ । जस्तै :

मान्छे मान्छेबिच विषमता मान्नु कैल्यै हुँदैन
मान्छेको त्यो अतुल गरिमा हीन कैल्यै हुँदैन ।
आत्मा कैल्यै मलिन नहुने बस्छ हर्द सबैमा
आफूलाई अधि लगिदिने हुन्छ ऊर्जा त्यसैमा ॥ (सर्ग ६।११)

प्रस्तुत छैटौँ सर्गको एघारौँ पद्यमा काव्यकारले मानवतावादी दृष्टिकोणको पक्ष पोषण गरेका छन् । मान्छेले मान्छेलाई मान्छेकै रूपमा हेर्नु मानवतावाद हो । यदि मान्छेले मान्छेलाई नै यो वा त्यो वाहनामा छिःछि र दुर दुर गरियो भने मानवता सङ्कटमा पर्दछ । मान्छे-मान्छे बीचमा कहिल्यै पनि विषमता हुँदैन त्यस्तै उसको कहिल्यै गरिमा पनि हीन हुँदैन । कहिल्यै मलिन नहुने आत्मा हर्दम सबै मानवमा बस्दछ । त्यसैगरी मानिसलाई अधि बढाउने उर्जा पनि आत्मामा नै हुन्छ अथवा आत्मा भनेकै मानवता हो । यस्ता प्रकारको मानवतावादी प्रवृत्तिको प्रयोग यस महाकाव्यमा भएको छ भन्ने कुरा यस पद्यबाट पुष्टि हुन्छ ।

५.५ विश्व बन्धुत्ववादी चेतना

मानवता महाकाव्यमा काव्यकार खेमराज केशवशरणले विश्वबन्धुत्वको भावनालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । विश्व हाम्रो घर हो, विश्वमा रहेका सम्पूर्ण मानवहरू एउटै घरका परिवार हुन् भन्ने मान्यता नै विश्व बन्धुत्वको भावना हो । जस्तै :

आफ्नो आस्था बचाई अरुतिर सबमा नित्य मैत्री फिँजाई
चोखो सद्भावनाले सब दिलहरूमा प्रेमज्योती जलाई ।
मान्छे बन्धोस् जगत्मा विमल चरितले नित्य कल्याणकारी
बन्नेथ्यो ज्यूँन जान्दा सकल भुवन यो शान्तिको फूलवारी ॥ (सर्ग १४।२५)

यस श्लोकका काव्यकारको विश्वबन्धुत्वको भावना प्रस्फुटित भएको छ । आफ्नो आस्था र मूल्यमान्यतामा आँच नआउने गरी सम्पूर्ण इष्टमित्र, दाजु भाइ तथा दिदी बहिनीहरूमा नित्य मित्रता फिँजाई सबैको प्रेम सर्वत्र निम्ति हुनु पर्दछ । मान्छे सधैं कल्याणकारी बनोस्, उसको चरित्र सधैं विमल रहोस् त्यसो भएमा यो सारा संसार शान्तिको फूलवारी बन्ने थियो भन्ने भावनाको अभिव्यक्ति प्रस्तुत पद्यमा काव्यकारले गरेका छन् । त्यसैले मानवता महाकाव्यमा विश्वबन्धुत्वको प्रवृत्तित्वको भावना अन्य विभिन्न स्थानमा पनि कुशलताका साथ प्रयोग भएको छ ।

५.६ भक्तिवादी चेतना

मानवता महाकाव्यमा काव्यकारको प्रबल राष्ट्रराग प्रक्षेपित भएको छ । यस काव्यमा काव्यकारले राष्ट्र, मान्यजन, ईश्वर र संस्कृति सम्बन्धी भक्तिपूर्ण विचारलाई सशक्त रूपमा उठान गरेका छन् । मुख्य कुरा देश हो देश नै नभए हामी नेपाली भन्ने कुरामा गौरव गर्न कहाँ पाइन्छ ? त्यसैले हामी सबैमा राष्ट्र र संस्कृतिप्रति अगाध माया र प्रगाढ प्रेम हुनु पर्दछ जस्ता कुराहरू काव्यकार खेमराज केशवशरणले यस महाकाव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै :

राजा नेता प्रजा यी मिलिजुलि खुशि भै राष्ट्रकै निम्ति लागून्
एकै भै स्वार्थ सारा अब जन जनका राष्ट्रकै स्वार्थ साधून् ।
पाऊन् यी देशवासी सबथरि सुविधा शान्ति होस् यत्रतत्र
नेपालीको उज्यालो जगतभरि सधैं गाइयोस् सच्चरित्र ॥ (सर्ग १३।८)

प्रस्तुत पद्यमा काव्यकारको प्रबल राष्ट्रराग छताछुल्ल भएको छ । राजा, नेता र प्रजा सबै मिलि राष्ट्रकै निम्ति लागून् जसबाट उनीहरूमा खुशीको सञ्चार होस् । सबैका एउटै स्वार्थ होउन शान्तिका, समृद्धिका, विविध सेवा सुविधाका र समुन्नतिका, यसबाट प्राप्त हुने फल सबैले यत्रतत्र बाँडून् । यहीँ नै देश प्रेम हो राष्ट्रराग हो । यस्ता प्रकारको एकता, सहमति र सहकार्य भएमा अवश्य पनि देश सुन्दर, शान्त र समृद्ध बन्छ भन्ने राष्ट्रभक्तिपूर्ण प्रवृत्तिको प्रयोग यस मानवता महाकाव्यमा पाउन सकिन्छ ।

५.७ शान्तरसको अभिव्यञ्जना

प्रस्तुत काव्यमा काव्यकारले शान्त रसलाई अझै रसका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । शान्त रस प्रधान काव्य लेख्न सक्नु काव्यकार केशव शरणको काव्य लेखनगत विशेषता हो । यसका अतिरिक्त मानवता महाकाव्यमा भक्ति र करुण रसलाई पनि गङ्गा रसका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । शान्तरस संसारको अनित्यता र निःसारताको बोधबाट उत्पन्न हुने वैराग्यपूर्ण चित्तवृत्ति वा मनस्थितिबाट शान्त रसको उत्पत्ति हुन्छ । यसको स्थायी भाव रसस्थिति बोध वा वैराग्य(निर्वेद) हो । निःसार संसार या परमात्मा आलम्बन; पुण्य स्थान, तीर्थ देव मन्दिर, साधुहरूको सङ्गत आदि उद्दीपन; सात्त्विक रोमाञ्च, आँसु आदि अनुभाव र हर्ष, स्मृति, विरक्ति, पश्चाताप आदि व्यभिचारी वा साञ्चारी भाव रहेका हुन्छन् । जस्तै :

साना साना कुरामा अलमल नगरी देहले मात्र भिन्न
आस्थाले एक बन्दै अब मुलुकभरी राखि सौजन्य पूर्ण ।
एकै ठिक्का सरी भै सतत बढिरहून् कोटि यी हात पाउ
नेपाली जाति चम्कोस् विकसित मनले विश्वमा राखि नाउँ ॥ (सर्ग १३।४)

प्रस्तुत पद्यमा शान्तरस परिपाकमा पुगेको छ । हामीहरू साना भिना मसिना कुरामा अलमलमा पर्नु हुँदैन । हाम्रो शरीर कसैको सानो छ त कसैको ठूलो त्यस्तै कसैको कालो छ त कसैको गोरो यस्तो प्रकारको विविधता भित्रको समता भनेको मानवता हो । त्यसैले हामी सबै विविध पेशा, व्यवसाय र क्षेत्रसँग सम्बद्ध भए पनि हाम्रो आस्था र विश्वास भने सौजन्यपूर्ण राष्ट्रको निर्माण गर्नुमा हुनु पर्दछ । यस प्रकार राष्ट्रको गौरव विश्वसामु राखी नेपाली जाति चम्कियोस भन्ने भावको प्रस्तुतिमा शान्त रस अङ्गी रसको रूपमा आएको छ । यसका साथै अङ्गी रसको रूपमा करुण र भक्ति रसको प्रयोग हुनुले शान्त रसले काव्यमा उच्चता प्राप्त गरेको छ । यसमा कविले विभिन्न कुरीतिहरू संस्कृति बनेर आएको र हत्या, हिंसा, बलीप्रथा आदिले प्रश्रय पाएकोले यसलाई हटाउन शिक्षाको आवश्यकतालाई जोड दिएकोले पनि यो शान्त रसयुक्त काव्य बन्न पुगेको छ । अथवा यस काव्यमा शान्तरस अङ्गीरसका रूपमा परिपाक अवस्थामा पुगेको छ । यसलाई देश, संस्कृतिको भक्तियुक्त प्रयोगले थपउच्चतामा पुऱ्याएको छ ।

५.८ युद्ध विरोधी/शान्तिवादी भावना/चेतना

मनवता महाकाव्यमा काव्यकार युद्ध विरोधीका रूपमा देखिएका छन् । यिनले हत्या, हिंसा, आतङ्क, ज्यादती तथा युद्ध जस्ता कुराहरूको तीव्र विरोध गर्दै समाज रूपान्तरणका लागि क्रान्ति नै गर्न परे पनि शान्तिपूर्ण जनक्रान्ति गर्न आह्वान गरेका छन् । युद्ध र काटमारबाट कहिल्यै पनि शान्ति स्थापना हुन सक्तैन । यसले शान्तिको मार्गलाई अवरोध पुऱ्याउने मात्र काम गर्दछ त्यसैले हामी र हाम्रो समाज सुन्दर बनाउनका लागि **अहिंसा परमोधर्म**को पथमा हिँड्नुको विकल्प छैन भन्दै धार्मिक संस्कृतिका रूपमा आएका हिंस्रक बली प्रथाको पनि विरोध यस काव्यमा गरेका छन् । देशमा शान्ति तथा अमन चैन भयो भने मात्र देश र जनता सुन्दर हुन सक्छन् अन्यथा समृद्धिको बाटो बन्द हुन्छ । यस्ता प्रकारका विचार संयोजन गरिएको प्रस्तुत महाकाव्यमा काव्यकारको युद्ध विरोधी भावनो कुसंस्कृति र हिंसा सघनताकासाथ प्रस्तुत भएको छ । जस्तै :

लागोस् चिन्मय साधनातिर सधैं यो राष्ट्रको जीवन
भागोस् युद्धविभीषिका अभयले आश्वस्त पारी मन ।

नेपाली व्यवहारले प्रकृतिमा ल्याओस् खुशी शाश्वत

छाऊ मानवता र समस्त मनमा यो राष्ट्र होस् उन्नत ॥ (सर्ग ३३०)

युद्ध गरेर कसैको पनि भलो हुन सक्तैन । समाज रूपान्तरण तथा अमनचयनको एक मात्र विकल्प शान्तिपूर्ण सहअस्तित्व हो । सोही कुराको पुष्टि गर्दै प्रस्तुत पद्यमा काव्यकारले राष्ट्रको जीवन चिन्मय साधनातर्फ उन्मुख होओस्, जुद्धजन्य विभिषिका सदैका लागि सबै क्षेत्रबाट हटोस् भन्ने कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । मानवता प्रत्येक नेपाली मनमा उन्नता बनोस् जसबाट प्रकृतिमा जस्तै प्रत्येक नेपालीमा पनि शाश्वत खुसी छाओस् भन्ने भाव अभिव्यक्त गरिएको छ । त्यसैले प्रस्तुत पद्यमा काव्यकारको युद्ध विरोधी अथवा शान्तिगामी प्रवृत्ति प्रकट भएको छ ।

५.९ परम्परित मूल्य मान्यताको पक्षपोषण

प्रस्तुत काव्यको सृजनामा काव्यकार केवल भावावेगमा मात्र नउडेर परम्परित मूल्यमान्यताहरू प्रति पनि सजग रहेको देखिन्छ । मानवता महाकाव्यमा परम्परित मूल्य मान्यताहरूको सम्मान गरिएको काव्यको रूपमा देखा परेको छ । जस्तै :

आफ्नो यो धर्म छाडी सुटुक अब म ता जान्छु अन्तै भनेर

आस्थाका साथसाथै अबुझ बनि स्वयं विक्रि आफ्नै गरेर ।

मान्छे सद्धर्म छाडी विचलित नबनून् लोभका भै पुजारी

श्रद्धामा खेल यस्ता अनुचित नचलून् स्वार्थका मोहकारी ॥ (सर्ग १४।२१)

प्रस्तुत पद्यमा काव्यकार आफू सधैं परम्परित मूल्य मान्यताप्रति सजग रहेको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । हाम्रो पहिचान भनेकै हाम्रा आदर्श वाक्य हुन् अथवा मूल्य मान्यता संस्कृति र सभ्यता हुन् । हामी आदर्शवादी बन्नु पर्दछ । आदर्शको अतिक्रमण भयो भने समाज वा राष्ट्र विनाको पथमा लम्किन्छ । त्यसैले परम्परित मूल्यमान्यताहरूलाई हाम्रा सम्पत्ति हुन्, गौरव हुन साथै धरोहर पनि हुन् । यस पद्य मार्फत् प्रस्तुत काव्यमा परम्परित मूल्य मान्यताको पक्षपोषण गर्दै ती प्रति सजग रहने प्रवृत्ति पाउन सकिन्छ ।

५.१० निष्कर्ष

मानवता महाकाव्य शान्त रस प्रधान काव्य हो । यस काव्यमा नीतिवादी चेतना प्रयासपूर्ण निर्मिति, सार्वभौमिकता, परम्परित मूल्यमान्यताप्रति सजगता, परिष्कारवादी धारणा, प्रबल राष्ट्रराग, मानवतावादी दृष्टिकोण, विश्ववन्धुत्वको भावना, प्रकृतिको आदर्श सापेक्ष दृष्टिकोणका साथै शास्त्रीयतावादी प्रवृत्तिको समन्वयात्मक प्रयोग भएको छ । यस काव्यमा मानवलाई अन्य प्राणीका तुलनामा भव्य तथा बौद्धिक चेतनाले सम्पन्न प्राणीका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

परिच्छेद छ

उपसंहार

६.१ सारांश

मनवता महाकाव्य महाकाव्यकार आचार्य खेमराज केशवशरणद्वारा लेखिएको महाकाव्य हो । यसले सशस्त्र माओवादी जनयुद्ध तथा अन्य विश्वमा चलेका युद्धसँग सम्बन्धित विषयवस्तुलाई आधार बनाएको छ । यस महाकाव्यले शान्ति, एकता र सद्भाव जस्ता घटनामा आधारित नेपाली महाकाव्य जगतमा तथा केशवशरणका महाकाव्य यात्रामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ, त्यसैले यस महाकाव्यलाई विषय बनाएर अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । यस क्रममा देखा परेका प्रमुख पक्षहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र छ, परिच्छेदमा बाँडिएको छ । प्रारम्भिक भाग अन्तर्गत मुखपृष्ठ, शोधनिर्देशकको मन्तव्य, स्वीकृतिपत्र, कृतज्ञता ज्ञापन एवम् विषय सूची रहेका छन् ।

पहिलो परिच्छेद अन्तर्गत शोध परिचय राखिएको छ । शोध परिचय अन्तर्गत शोध शीर्षक, शोध पत्रको प्रयोजन, समस्या कथन, शोध पत्रको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोध कार्यको सीमाङ्कन, शोधलेखन विधि र शोधपत्रको रूपरेखा जस्ता उपशीर्षकहरूमा प्रकाश पारिएको छ । समग्रमा यस परिच्छेदमा प्रस्तुत शोधकार्यमा अनुसन्धानात्मक प्रक्रियाको उपयोग गरिएको तथ्य उद्घाटन गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद अन्तर्गत खेमराज केशवशरणको जीवनी र काव्य यात्राको अध्ययन शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ । यस क्रममा खेमराज केशवशरण एक निम्नस्तरीय जीवनबाट उच्चस्तरमा पुग्न सफल व्यक्तित्व हुन् भन्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसै गरी महाकाव्यकारको जन्म र जन्मस्थान, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, दाम्पत्य जीवन र परिवार, परिवारको आर्थिक स्थिति र बसोवास, सेवा, पेसा र सङ्लग्नता, कार्यक्षेत्र, सम्मान तथा पुरस्कार, भ्रमण, शिक्षक जीवन, धार्मिक जीवन, लेखनका लागि प्रभाव र प्रेरणा ग्रहण, पुस्तकाकार कृति विवरण जस्ता कुराहरूको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । महाकाव्यकारको व्यक्तित्व, शारीरिक बनावट, स्वभाव र अभिरुचि, साहित्यिक

व्यक्तित्व अन्तर्गत स्रष्टा व्यक्तित्व र स्रष्टा व्यक्तित्व अन्तर्गत पनि गद्यकार व्यक्तित्व, नाटककार व्यक्तित्व र निबन्धकार व्यक्तित्वको बारेमा चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । पद्यकार व्यक्तित्व अन्तर्गत कवि व्यक्तित्व, द्रष्टा व्यक्तित्व अन्तर्गत प्राध्यापक व्यक्तित्व, वाद्यवादक व्यक्तित्व अन्तर्गत गायक व्यक्तित्व, आध्यात्मिक व्यक्तित्व, धार्मिक व्यक्तित्व, पुराणवाचक व्यक्तित्व, दार्शनिक व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्व र बहुभाषाविद् व्यक्तित्वका कुराहरूलाई प्रस्तुत गरी यी यावत् कुराहरूको निष्कर्ष पनि परिच्छेदको अन्त्यमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा महाकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ । यस अन्तर्गत महाकाव्यको अर्थ र व्युत्पत्ति, महाकाव्यको परिभाषा, परिभाषा अन्तर्गत भामह, दण्डी, रुद्रट, आनन्द वर्द्धन, विश्वनाथ जस्ता विश्वप्रसिद्ध पूर्वीय आचार्यहरूका मत अभिमतको चर्चा परिचर्चा गरिएको छ । त्यसै गरी नेपाली साहित्य चिन्तक वासुदेव त्रिपाठी, हिमांशु थापा, वेणीमाधव ढकाल र महादेव अवस्थीका महाकाव्यगत मान्यताहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यी आचार्यहरूका मान्यताहरूको अध्ययन गर्दा सर्गात्मकता, पात्रविधान, कथावस्तु, उद्देश्य, अलङ्कृत भाषाशैली, रसयुक्तता, लयात्मकता, विशाल कायिकता र शीर्षकीकरण जस्ता तत्त्वहरूलाई महाकाव्यका अनिवार्य तत्त्वको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अन्त्यमा यस परिच्छेदबाट प्राप्त मूल कुरालाई निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा महाकाव्यका तत्त्वका आधारमा 'मानवता' महाकाव्यको विश्लेषण शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ । यस क्रममा विषय प्रवेश, सर्गात्मकता, पात्रविधान, कथावस्तु (कथावस्तु भित्र प्रत्येक सर्गको कथासार र अन्त्यमा निष्कर्ष तथा कथावस्तुको सङ्गठन), उद्देश्य र अलङ्कृत भाषाशैली लगायतका कोणबाट महाकाव्यलाई विश्लेषण गरिएको छ । अलङ्कारको प्रयोगमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोग भएको छ र यसमा पनि शब्दालङ्कार भित्र छेकानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, श्रुत्यनुप्रास, आद्यनुप्रास, अन्त्यानुप्रास, समविषमान्त्यानुप्रासको प्रयोग भएको देखाइएको छ भने अर्थालङ्कार भित्र उपमा (पूर्णोपमा र मालोपमा), रूपक, सन्देह, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, स्वभावोक्ति, अत्युक्ति, असङ्गति, परिणाम, लोकोक्ति, अधिक, विषम, विरोधाभास, तुल्ययोगिता, सम्भावना र समभाव जस्ता अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको छ । महाकाव्यलाई रसयुक्तताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ जसमा शान्तरस अङ्गी रसका रूपमा आएको छ त्यस्तै करुण र भक्ति रस अङ्ग

रसका रूपमा आएका छन् । आंशिक रूपमा वीर रसको पनि आभास पाइएको कुराको प्रस्तुति गरिएको छ । लयात्मकता भित्र भने मालिनी, शिखरिणी, स्रग्धरा, शार्दूलविक्रीडित, अनुष्टुप, मन्दाक्रान्ता, वंशस्थ, उपेन्द्रवज्रा र मात्रिक छन्दको प्रयोग भएको छ । विशालकायिकता अन्तर्गत एकसय बीस(१२०) पृष्ठ, सोह्र(१६) सर्ग र गणना नगरिएका एकचालीस(४१) सहित पाँचसय एकाउन्न(५५१) श्लोक रहेको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । शीर्षकीकरणमा मानवता महाकाव्यको शीर्षक सार्थक हुनका कारणहरू प्रस्तुत गरिएको छ यसै गरी शब्दशक्तिमा अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना शब्द शक्तिको प्रयोग भएको देखाइएको छ । गुणमा ओज गुणको आभास मात्र पाइन्छ, त्यस्तै प्रसाद गुणको केही मात्रामा प्रयोग पाइए पनि मुख्य रूपमा माधुर्य गुणको प्रयोग भएको छ । माधुर्य गुणको मुख्य प्रयोग भएको हुँदा वैदर्भी रीतिविशेष रूपमा प्रयोग भएको छ । पाञ्चाली रीतिको सामान्य प्रयोग भएको र गौडी रीतिको आभास मात्र रहेको कुरा पनि यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ । अन्त्यमा परिच्छेदमा प्रस्तुत भएका महाकाव्य विश्लेषणबाट प्राप्त कुराहरूलाई निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेदमा मानवता महाकाव्यका काव्यगत प्रवृत्तिहरू शीर्षक राखिएको छ । यस अन्तर्गत काव्यको अध्ययन गर्दा देखा परेका परिष्कृत भाषाशैली, नैतिक चेतना, मानवतावादी दृष्टिकोण, विश्वबन्धुत्वको भावना, प्रबल राष्ट्रराग, शान्त रसको सफल प्रयोग, युद्ध विरोधी तथा शान्ति प्रेमी चेतना र परम्परित मूल्य मान्यताप्रति सजगता जस्ता काव्य लेखनगत प्रवृत्तिहरूको चर्चा गरिएको छ । अन्त्यमा काव्यप्रवृत्तिहरूको समन्वयात्मक निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

छैटौँ परिच्छेदमा उपसंहार शीर्षक राखिएको छ । यस खण्डमा प्रथम परिच्छेद देखि पाँचौँ परिच्छेद भित्र प्रस्तुत गरिएका र निष्कर्षबाट प्राप्त गरिएका कुराहरूलाई सारांश र निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

काव्यकार खेमराज केशवशरणको परिष्कारवादी भावधारामा लेखिएका मानवता महाकाव्य (२०६२) हो । वि.सं. २०१४ सालमा प्रकाशित गो हत्या निषेध: (संस्कृत लघुकाव्य)बाट सुरु भएको काव्य लेखन यात्रामा तीन ओटा खण्डकाव्य, नेपाली र संस्कृत गरी सात ओटा लघुकाव्य, संस्कृत र नेपाली गरी दुई ओटा कवितासङ्ग्रह र थुप्रै निबन्ध सङ्ग्रह, पाठ्यपुस्तक, प्रबन्ध, गीतिसङ्ग्रह, स्तुति

सङ्ग्रह, एकाङ्की नाटक सङ्ग्रह, नाटक तथा औपन्यासिक कृतिहरूको लेखनबाट परिष्कृत बनेको लेखन कलाको पृष्ठभूमिमा **मानवता** महाकाव्य लेखिएको हो । यो महाकाव्य काव्यकारको करिव बीस महिना लामो दीर्घ साधनाको उपज हो । यो महाकाव्य सोह्र परिच्छेद, एकसय दश श्लोक र एकसय बीस पृष्ठमा संरचित छ । यस महाकाव्यमा सशस्त्र जनयुद्ध र अन्य विश्वमा चलेका विभिन्न युद्धलाई विषयवस्तु बनाई त्यसबाट कुनै प्रगति नभएको तर्फ सङ्केत गरी शान्ति प्रति फर्कन सम्पूर्ण मानवलाई आवाहन गरिएको छ । समाजका यावत् समस्याहरूको आमूल परिवर्तन गर्न युद्ध होइन शान्तिपूर्ण क्रान्ति गर्न अभिप्रेरित गरिएको छ । त्यसैले प्रस्तुत महाकाव्यमा शान्त रस अङ्गी रसको रूपमा आएको छ । यस महाकाव्यमा लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी(नव्यकाव्य)को सादृश्यता पाइन्छ त्यसै गरी महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका शाकुन्तल र प्रमिथस महाकाव्यले प्राप्त गरेको गुणात्मक उच्चता प्राप्त नगरे पनि वनकुसुम, सुलोचना, पृथ्वीराज चौहान र महाराणा प्रताप महाकाव्यले प्राप्त गरेको उच्चता भने प्राप्त गरेको छ । नेपाली महाकाव्य परम्पराका कसीमा प्रस्तुत **मानवता** महाकाव्यको मूल्याङ्कन गर्दा भानुभक्तिय रामायण लोकप्रियताको दृष्टिले कैयौँ गुणा उच्च भए पनि मौलिकताका दृष्टिले मानवता महाकाव्य उच्च ठहर्दछ । सोमनाथ सिग्दालको आदर्श राघव महाकाव्य उत्कृष्ट परिष्कृत भएर पनि सामाजिक सचेतता प्रति उदासीन भएका कारण यस दृष्टिले **मानवता** महाकाव्य युग चेतना व्यक्त गर्ने महाकाव्यका रूपमा रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी समको चिसो चूह्लोले महाकाव्यका परम्परागत मान्यताहरू प्रति देखाएको नौलोपन तथा देवकोटाको पृथ्वीराज चौहान महाकाव्यले प्रस्तुत गरेको बहुनायकत्वको विपरितता यस महाकाव्यमा पाउन सकिन्छ । यस महाकाव्यमा शास्त्रीयतावादी नैतिक तथा धार्मिक, आध्यात्मिक मूल्यमान्यताहरूको पूर्ण रूपमा परिपालन गरिएको छ । यसरी नेपाली महाकाव्य परम्परामा देवकोटा, सम, पौड्याल र सिग्दालका महाकाव्यहरूका सापेक्षतामा प्रस्तुत **मानवता** महाकाव्य त्यति माथि उठ्न नसके पनि प्रायः समस्तरमा हिँडेको देखिन्छ ।

यसरी **मानवता** महाकाव्यको समग्र अध्ययनबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने यस महाकाव्यमा शास्त्रीय छन्द, अलङ्कार, रस, गुण, रीति जस्ता काव्यगत स्वादहरूको काव्यकारबाट स्वविवेकपूर्ण प्रयोग भएको छ । यस महाकाव्यबाट युद्ध विरोधी तथा मानवतावादी भावधाराको प्रस्फुटन भएको छ । तत्कालीन समयमा माओवादी सशस्त्र जनयुद्धका कारण देश र जनता आक्रान्त बनीरहेका थिए । यसै पृष्ठभूमिमा प्रस्तुत महाकाव्यमा युद्धबाट समाज रूपान्तरण हुन

सक्तैन यदि सक्छ भने शान्तिपूर्ण तरिकाले आपसी समझदारीमा नै समाज रूपान्तरण हुन सक्छ भन्ने भाव अभिव्यक्त भएको छ । हाम्रा हिन्दू आर्य संस्कृतिका बारेमा चर्चा गर्दा हामी सङ्कुचित नभइने बरु त्यसबाट इतिहासको सही ढङ्गले पुर्नव्यवस्था हुने तथा जित्नेहरूको मात्र होइन हार्नेहरूको पनि इतिहास लेखिनु पर्दछ भन्ने प्रचलित मूल्य मान्यताको सम्मानका साथ मानवतावादी भावधारा प्रस्तुत महाकाव्यमा काव्यकारले अभिव्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत महाकाव्यले नेपाली जनतामा स्वतन्त्रताको प्राण भर्ने तथा त्यसतर्फ अग्रसर गराउने उद्देश्य समेत राखेको देखिन्छ त्यसैले युगध्वनिलाई अभिव्यञ्जित गर्नु प्रस्तुत महाकाव्यको ध्येय रहेको छ ।

अन्त्यमा **मानवता** महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन प्रस्तुत महाकाव्यका विविध पक्षमाथि गरिएको समग्र अध्ययन मात्र हो । प्रस्तुत महाकाव्यको समकालिकता, पात्र विधान, आलङ्कारिकता एवम् वातावरण विधानका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न सकिने देखिन्छ । अब आउने नयाँ अनुसन्धाताहरूलाई मानवता महाकाव्य थप अनुसन्धेय विषय हुन सक्ने सत्यलाई स्वीकार गर्ने पर्दछ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ

अवस्थी, महादेव, २०६४ आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श, काठमाडौँ : इन्टेलेक्चयुअल्ज बुक प्यालेस ।

आनन्द वर्द्धन, १९६५ ध्वन्यालोक, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

खेमराज केशवशरण, २०६२ मानवता (महाकाव्य), काठमाडौँ : शरणागति अन्तर्राष्ट्रिय आध्यात्मिक प्रतिष्ठान, ।

गुरुदेवको संक्षिप्त जीवनी, २०६८ प्रर्चा, हीरक शुभजन्मोत्सव समारोह आयोजक मूल समितिद्वारा प्रकाशित, काठमाडौँ : ।

ढकाल, वेणीमाधव, २०५७ काव्यदीपिका, काठमाडौँ : कान्तिपुर अफसेट प्रेस, बागबजार, ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य(सम्पादक), २०६० नेपाली कविता भाग -४, चौथो संस्करण, काठमाडौँ : साभ्ना प्रकाशन,।

थापा, हिमांशु, २०५७ साहित्य परिचय, काठमाडौँ : आजको सन्दर्भमा महाकाव्य, चतुर्थ , साभ्ना प्रकाशन,

दण्डी, काव्यादर्श, २०१५ वाराणसी : विद्याविलास प्रेस ।

न्यौपाने, केशव, २०५२ “खेमराज केशवशरणको जिवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन”(अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध पत्र), कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग ।

भट्टराई, प्रयागराज ‘वाशिष्ठ’, २०६८ आचार्य खेमराज केशवशरण : जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व तथा योगदान (अभिनन्दन ग्रन्थ), काठमाडौँ : ग्रन्थ प्रकाशन व्यवस्था समिति, ।

भामह, २०३८ काव्यालङ्कार, द्वितीय, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, ।

विश्वनाथ, २०२० साहित्यदर्पण, द्वितीय, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, विद्याविलास प्रेस, ।